

Helsinški odbor
za ljudska prava
u Srbiji

Sandžak:
**POLITIKE
IDENTITETA
I PREVENCIJA
EKSTREMIZMA**

mart 2020.

Projekat su podržali Međunarodni
centar za borbu protiv nasilnog
ekstremizma *Hedayah* i Evropska unija

Sadržaj

Uvod	3
Osnovne preporuke proizašle iz rada sa mladima	7
Osnovne preporuke proizašle iz rada sa odraslima	8
Mentori, predavači i treneri na projektu	10

SONJA BISERKO

Sandžak: političko-socijalni kontekst	11
Bezbednosni izazovi	13
Politička scena	16
Nacionalni savet	19
“Prijatelji Sandžaka”	20
Autonomija Sandžaka	21
Islamska zajednica	23
Zaključci	24

JARMILA BUJAK STANKO

Evaluacioni izveštaj i preporuke za ciklus seminara	
“Razumevanje i prevencija nasilnog ekstremizma”	25
Uvod	26
Nalazi i preporuke	28
Aktivnosti za mlade i akcije srednjoškolaca	41
Pozorišna predstava	41
Akcije koje je inicirala i realizovala omladinska grupa	42

ZLATKO PAKOVIĆ

Kome verujem kad kažem da sam vernik – zapažanja mentora	44
Izjave mladih koji su učestvovali u pozorišnoj predstavi	48

Uvod

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji (HO) se od osnivanja bavi uzrocima, posledicama i prevencijom nasilnog ekstremizma.¹ Osnovan u vreme rata u bivšoj Jugoslaviji (1994), Odbor je pažnju usmerio na dekonstrukciju velikosrpske nacionalističke ideologije koja je inspirisala i podsticala nasilje, rat i zločine. Posvetio se zaštiti ugroženih grupa (etničkih manjina) unutar Srbije koje su devedesetih bile izložene masovnom kršenju ljudskih prava, uključujući ubistva, proterivanja, nepravdična suđenja i policijsku represiju. Stradali su pripadnici etničkih manjina i nepravoslavno stanovništvo, pre svega u Sandžaku, Vojvodini, na jugu Srbije i na Kosovu. Osim represivnih državnih organa u nasilju su učestvovali i njihovi *sateliti*, poput Srpske radikalne stranke.

Većina zločina počinjenih u samoj Srbiji nikada nije rasvetljena, a većina počilaca je na slobodi. Mnogi akteri, državni i nedržavni relativizuju počinjene zločine, ili ih čak negiraju. Ideologija, na kojoj su se temeljili ratni zločini, genocid u Srebrenici i etnička čišćenja nikad nije osuđena u dominantnom javnom diskursu. Stoga, Helsinški odbor i nakon promena 2000. godine nastavlja da analizira i dekonstruiše stare/nove forme i izraze ratne nacionalističke ideologije u cilju prevencije novog kruga nasilja bilo ka susednim zemljama, bilo ka nesrpskim i nepravoslavnim verskim zajednicama u Srbiji.

Talas terorističkih napada nakon septembra 2001. godine, na zapadnoj hemisferi, geostrateške promene, ratovi na Bliskom istoku i uključivanje mladih ljudi sa

1 Tokom poslednje dve decenije HO je sproveo niz projekata i objavio nekoliko publikacija proisteklih iz tog iskustva, a koje se tiču prevencije ekstremizma i dekonstrukcije radikalnih ideologija koje mogu voditi nasilnom ekstremizmu. Sve publikacije dostupne su na sajtu www.helsinki.org.rs

Zapada u terorističke organizacije, poput ISIL, doneo je nove izazove. Fokus međunarodne zajednice postaje islamistički terorizam i prevencija odlazaka mladih na strana ratišta. Pojava selfističkog pokreta u regionu Sandžaka, naseljenog pretežno muslimanima privukla je pažnju međunarodne javnosti. Helsinški odbor je prva organizacija koja se od 2011. godine, sistemski bavi pitanjem prevencije nasilnog ekstremizma u muslimanskoj populaciji.

Međutim, od samog početka pripreme tih aktivnosti bilo je jasno da je neophodno da se na poseban način priđe problemu, jer nosi veliki broj izazova. Muslimani u regionu koji su bili najveće žrtve rata u Bosni i Hercegovini, kao i žrtve masovnih kršenja ljudskih prava i zločina u samoj Srbiji, tokom poslednjih desetak godina postaju ciljna grupa kad je reč o prevenciji nasilnog ekstremizma. Postavljala su se brojna pitanja: da li je odlazak mladih iz Sandžaka na bliskoistočna ratišta marginalna pojava, da li je Sandžak žrtva islamofobije, ko su regruteri, koje grupe, zašto se mladi okreću puritanističkim i konzervativnim verskim grupama, da li postoji opasnost od unutrašnjeg terorizma, kako izbeći dodatnu stigmatizaciju muslimana u regionu gde su islamofobija i mržnja prema muslimanima i dalje snažna. Osim toga, nacionalna strategija za borbu protiv terorizma i nasilnog ekstremizma odnosi se mahom na islamistički ekstremizam, dok su desničarske grupe većinskog naroda kao problem samo na marginama ovog strateškog dokumenta.

Svi projekti prevencije ekstremizma koje je HO sprovodio u Sandžaku od 2012. godine, uključujući i ovaj najnoviji "Promovisanje tolerancije: svi zajedno u Sandžaku"², omogućili su uvid u probleme same zajednice, sandžачkih Bošnjaka/muslimana, tako da su aktivnosti uvek bile prilagođavane njihovim potrebama. To je bio i način da se izbegne bilo kakva stigmatizacija građana uključenih u ove programe, kao

2 "Promoting Tolerance All Together in Sandzak". Projekat su podržali Međunarodni centar za borbu protiv nasilnog ekstremizma Hedayah i Evropska unija.

i čitave zajednice. Stoga prvi deo ove publikacije pruža uvid u socijalno-politički kontekst Sandžaka.

Korišćena su i iskustva koja su sticana izučavajući faktore desnog ekstremizma. Komparativna istraživanja vodila su zaključcima da su identitetske politike snažno sredstvo radikalizacije mladih ljudi, bez obzira na nacionalnu ili versku pripadnost. Neki od osnovnih zajedničkih elemenata radikalnih ideologija među mladima su: snažan uticaj religije, odnosno verskih organizacija i okretanje mladih konzervativnim i puritanističkim religijskim porukama, revizija istorije Drugog svetskog rata, odnosno, relativizacija i/ili rehabilitacija nacističkih saradnika i zločinačkih pokreta; relativizacija zločina i odgovornosti vezanih za ratove devedesetih, udaljavanje od Evropske unije i okretanje drugim stranim faktorima, pre svega autokratskim i nedemokratskim režimima u svetu koji se percipiraju kao oslonac.

Projekat “Promovisanje tolerancije: svi zajedno u Sandžaku” sproveden je u periodu mart 2019 – februar 2020. godine u tri opštine u Sandžaku: Novi Pazar, Sjenica i Tutin. Odvojenim projektnim aktivnostima obuhvaćeni su 1) srednjoškolci i 2) roditelji srednjoškolaca, nastavnici, psiholozi i pedagozi zaposleni u srednjim školama.

Cilj projekta bio je razvijanje vrednosti ljudskih prava kod mladih ljudi, kako bi mogli da prepoznaju ekstremizam (nasilni i nenasilni) u svom okruženju, kao i da se na adekvatan način odupru tome. Jedan od osnovnih zaključaka je da bi teme radikalizacije i ekstremizma trebalo razmatrati i tretirati u opštem kontekstu ljudskih prava, građanskih sloboda i delovanja, predrasuda i diskriminacije prema svim manjinskim i ranjivim grupama, kako bi se uticalo i na temeljne vrednosti koje doprinose pojavi i razvoju radikalizacije i ekstremizma. Nastojali smo da nastavnike, psihologe i pedagoge u srednjim školama, kao i roditelje srednjoškolaca osposobimo da u svojoj neposrednoj okolini prepoznaju rane znake radikalizacije kod učenika s kojim su u direktnom kontaktu u domu ili u školi, te da na njih odgovore na

adekvatan način, poštujući integritet učenika i njihovo pravo na sopstveno mišljenje i stav. Naročito smo vodili računa o etičkim pitanjima, kako bi se izbegla bilo kakva stigmatizacija i povredile ranjive grupe. Jedan od osnovnih zaključaka iz rada sa odraslima jeste da, u definisanja sopstvenog identiteta dominira vera, a potom roditeljstvo i porodične vrednosti.

U projekat je bilo uključeno 24 srednjoškolca koji su aktivno učestvovali u pozorišnim radionicama, izvedbi omladinske predstave i kreirali i organizovali niz omladinskih akcija. Seminare za nastavnike i roditelje srednjoškolaca završilo je 67 osoba.

U drugom delu publikacije dat je prikaz metoda rada, tema i lista predavača, preporuke u vezi sa načinom rada, kao i evaluacija rezultata aktivnosti. Verujemo da iskustva koja smo stekli tokom ovog projekta mogu doprineti kreiranju sličnih programa, pre svega u Srbiji. Neka iskustva mogu se koristiti i regionalno i globalno.

Izabela Kisić,
izvršna direktorka

Osnovne preporuke proizašle iz rada sa mladima

- Inicijalne omladinske grupe trebalo bi da budu multietničke, multikonfesionalne i da uključuju ateiste ili pripadnike LGBT populacije i drugih manjinskih ili ranjivih grupa. Raznolikost grupe omogućuje razvijanje unutrašnje dinamike i uz pažljivo vođenje mentora jedan je od najefikasnijih načina za suzbijanje predrasuda i stereotipa.
- Navođenje direktnih primera nasilnog ekstremističkog ponašanja ili kršenja ljudskih prava iz sopstvenog okruženja ima pozitivan efekat na mlade ljude, čineći ih sposobnim za adekvatno reagovanje na primere ekstremizma u konkretnim situacijama.
- Intenzivan mentorski rad sa mladima (u našem slučaju, tri sedmice u kontinuitetu) dovodi do značajnih rezultata. Kao jedna od najuspešnijih metoda pokazao se rad na pozorišnoj predstavi sa mentorom/rediteljem. Najveća vrednost ovog rada je to što su se mladi osposobili da samostalno odgovaraju na sva pitanja iz publike nakon predstave, o njenom sadržaju i porukama, iako su pitanja gledalaca bila često provokativna. O njihovoj osposobljenosti govori i činjenica da intervencija mentora nije bila potrebna tokom diskusije sa publikom.
- Jedan od najvećih izazova je održavanje kohezije omladinske grupe tokom čitavog projekta kao i nakon njega. Ovo bi trebalo da bude jedan od glavnih zadataka, budući da obezbeđuje održivost projekta kreiranjem grupe mladih lidera, posebno starijih srednjoškolaca, koji se pripremaju za preuzimanje aktivne uloge u društvu. U tom smislu veoma je važno graditi i lidere unutar same grupe, koji će preuzeti motivisanje i animiranje članova grupe.

Osnovne preporuke proizašle iz rada sa odraslima

- U prevenciji nasilnog ekstremizma izuzetno je važno poznavati socijalno-politički kontekst zajednice gde se aktivnosti sprovode.
- U održavanju nivoa pažnje i motivacije učesnika i učesnica i u postizanju cilja/ uticaja veoma je važno primeniti multidisciplinarni pristup. Na ovaj način raznovrsnost pristupa istoj temi omogućila je da učesnici različitih afiniteta i želja uče i učestvuju svako na svoj način.
- Odnos prema širokom spektru ljudskih prava³ i izgradnji identiteta predstavljaju jedan od ključnih testova za procenu podložnosti procesu radikalizacije. Mladi izbegavaju da dovode u pitanje konzervativne identitetske politike. Stoga je postavljanje ovih tema na agendu aktivnosti za prevenciju ekstremizma od ključnog značaja.
- Kada je reč o osetljivim temama koje izazivaju negodovanje ili čak ljutnju učesnika, neophodno je prilagoditi tehnike i metode rada osetljivim grupama. Na odbojan stav učesnika takođe može da utiče pominjanje i analiza primera iz neposrednog okruženja. Međutim, ne treba odustati od ovog pristupa. Dobra priprema seminara, u smislu poznavanja konteksta, predvidljivost reakcija i upotreba različitih tehnika rešavanja kriznih situacija može da osigura uspešnu primenu direktnog pristupa.
- Posebnu pažnju trebalo bi posvetiti izboru primera i primerenih materijala koji ne bi ni na koji način stigmatizovali islamske grupe i shvatanja i koji bi jasno

3 Položaj žena, rodna ravnopravnost, prava LGBT osoba, odgovornost za ratne zločine i kršenje ljudskih prava u prošlosti.

demonstrirali ekstremizam i radikalizaciju kao negativne pojave, bez obzira na kojim sadržajima se baziraju.

- Terminologiju koja može dodatno da stigmatizuje ili radikalizuje ciljne grupe treba izbegavati u nazivima agendi. Naše iskustvo pokazuje da je upotreba termina “prevencija radikalizacije”, “nasilni ekstremizam” i sl. uticala na manji broj prijava za ovu vrstu aktivnosti.
- Izuzetno je važno da organizatori seminara pristupe poslu sa definisanim pojmovima o tome šta je ekstremizam (nasilni i nenasilni), radikalizacija i drugi pojmovi koji se upotrebljavaju tokom aktivnosti.

Mentori, predavači i treneri na projektu

- **Jarmila Bujak Stanko** (Srbija); psihološkinja i psihoterapeut, trenerica/konsultantkinja u nekoliko oblasti. Njena ekspertiza uključuje pitanje deradikalizacije i jedna je od najpoznatijih ekspertkinja u postjugoslovenskom prostoru na tu temu.
- **Pavel Domonji** (Srbija); politikolog sa ekspertizom u oblasti manjinskih prava, identiteta, nacionalizma, i intenzivnim iskustvom u zagovaranju ljudskih prava u Srbiji.
- **Nejra Veljan** (Bosna i Hercegovina); pravna ekspertkinja sa fokusom na rodno zasnovano nasilje, radikalizaciju i nasilni ekstremizam. Radi u Atlantskoj inicijativi, sarajevskoj organizaciji specijalizovanoj za pitanja sigurnosti i pravde.
- **Zlatko Paković**, pozorišni reditelj i dramaturg.

Sandžak: političko-socijalni kontekst

Žrtva islamofobije?

SONJA BISERKO

Sandžak je pogranična i prekogranična oblast Srbije i Crne Gore koji se oslanja na sever Kosova i Republiku Srpsku, odnosno Bosnu i Hercegovinu. Prostire se na 8409 kvadratnih kilometara od čega se u Srbiji nalazi 4504 a u Crnoj Gori 3905.⁴

Tokom procesa raspada Jugoslavije i nastanka veoma fragilnih novih državnih tvorovina sa tendencijom ka etnonacionalnim državama, i Sandžak je težio autonomiji. U oktobru 1991. godine održan je nezvanični referendum, koga je podržalo više od 90 odsto izašlih, ali ga je Srbija proglasila neustavnim i zbog toga je podigla optužnice protiv njegovih organizatora. Sulejman Ugljanin, kao glavni organizator je zbog toga otišao u Tursku gde je bio sve do 1996. Optužnica više nije bila pominjana.

Sandžačko pitanje se aktuelizuje u procesu raspada Jugoslavije i vezuje se isključivo za Bošnjake, odnosno muslimane. Režim u Srbiji je tokom tih godina vodio hajku protiv Bošnjaka, između ostalog zastrašivanjem stanovništva koje je vršeno stalnim pretragama kuća u potrazi za navodnim oružjem, kao i policijskom torturom i vojnim granatiranjem sela. To je period represije u Sandžaku i masovnih iseljavanja

4 Opštine Priboj na Limu, Nova Varoš, Prijepolje, Sjenica, Tutin, i Novi Pazar pripadaju Republici Srbiji, a Crnoj Gori pripadaju opštine Andrijevića, Bijelo Polje, Berane, Pljevlja, Plav. Prema teritorijalnoj organizaciji Republike Srbije opštine u Sandžaku pripadaju Raškom i Zlatiborskom okrugu.

u evropske zemlje⁵ (Nemačka, Skandinavija...). Oko 70.000 ljudi se iselilo, bežeći od terora.⁶

Mada Sandžak nije bio direktno zahvaćen ratnim sukobima devedesetih, od 1991 – 1995, bio je sve vreme pod opsadom, izložen represiji. Semiha Kačar, predsednica Sandžačkog odbora za zaštitu ljudskih prava i sloboda, ističe da to vreme karakteriše ozbiljno kršenje ljudskih prava: ubistva, otmice, zastrašivanja, masovne policijske torture, politički procesi, razni diskriminacioni postupci (Štrpci, Sjeverin).⁷ Pošto režim nikad nije napravio potpun i odlučan raskid i otklon od tadašnje politike koja je dovela do dubokih trauma bošnjačke zajednice i njene nesigurnosti, Semiha Kačar ističe da to opstruiše integraciju Bošnjaka u srbijansko društvo. Jer, trauma, kako ističe, otežava integraciju zajednice koja strahuje da se traumatično iskustvo ponovi.⁸

Mada je značajan broj žrtava tužio državu Srbiju zbog torture, veliki broj slučajeva je odbačen zbog zastarelosti. Oni kojima je dodeljena nadoknada, bila je ponižavajuće niska.

5 Nemačka i još nekoliko zemalja Evropske unije tokom poslednjih pet godina, temeljem Sporazuma o readmisiji, vratile su gotovo 1500 osoba u tri opštine na jugozapadu Srbije – Novi Pazar, Sjenicu i Tutin. Regionalna razvojna agencija Sandžaka, i partnerske organizacije, tim ljudima nude grantove za započinjanje biznisa i pomažu pri integraciji u društvo. Deo nevladinog sektora smatra da to nisu dugoročna rešenja.

6 "Lekcije iz prošlosti – Sandžak", Fahrudin Kladničanin, 16.06.2011. godine, dostupno na: <https://pescanik.net/lekcije-iz-proslosti-sandzak/>.

7 "Srbija mora da se suoči sa zločinima počinjenim na njenoj teritoriji", Danas, 27. Avgust 2019. Godine, dostupno na: <https://www.danas.rs/drustvo/suocavanje/srbija-mora-da-se-suoci-sa-zlocinima-pocinjenim-na-njenoj-teritoriji/>.

8 Isto.

Režim u Beogradu nije napravio napor da se distancira od politike Slobodana Miloševića i zato se većina Sandžaklija oseća odbačenim i marginalizovanim. U glavnim medijima Sandžak se uvek pominje u negativnom kontekstu. Tenzije su bile visoke i zbog toga što su se interesi trojice lidera (Rasim Ljajić, Sulejman Ugljanin, Muamer Zukorlić) stalno sukobljavali, a to je dovodilo i do brojnih obračuna. Sva otvorena pitanja koja se odnose na status Bošnjaka i Sandžaka kao regiona još su otvorena. U administrativnim službama, policiji i sudstvu u Sandžaku i dalje dominiraju Srbi, što nije u skladu sa demografskom slikom, ali i zakonima koji garantuju manjinama zastupljenost u institucijama.

BEZBEDNOSNI IZAZOVI

Sandžak je dobio na strateškom značaju u procesu raspada Jugoslavije, jer se nalazi na tzv. Zelenoj transverzali (povezuje Tursku, Kosovo i Bosnu i Hercegovinu), koja je bila u kritičkom fokusu srpskih propagandista devedesetih. Srpski orijentalisti (Darko Tanasković, Milorad Jevtić, Nada Todorov) su od osamdesetih godina činili značajan front antiislamskog pokreta i u znatnoj meri su, propagandom čiji su stavovi postali opšteprihvaćeni doprineli genocidu protiv muslimana u Bosni.

Srbijanska vlada, nacionalisti, dominantni mediji i Srpska pravoslavna crkva promovisali su otvoreno neprijateljsko raspoloženje prema islamu, što se na kraju završilo genocidom u Bosni i Hercegovini. Takav odnos prema svim muslimanima u tadašnjoj Jugoslaviji opravdavan je argumentom da muslimani nisu evropski narod.

Taj odnos nije suštinski promenjen ni 25 godina nakon rata u Bosni i Hercegovini. Naprotiv, dobio je na snazi i tumačen je naknadnim kontekstima – terorističkim napadom na SAD (2001) i pojavom ISIL na Bliskom Istoku 2011. Sandžak kao kompaktna teritorija na kojoj žive Muslimani (Bošnjaci) je zato kontinuirano u fokusu beogradskih stratega.

Pojavom vehabija na Balkanu,⁹ Sandžak je dodatno došao u fokus bezbednosnih institucija kako u zemlji, tako i iz inostranstva. Nakon što se mali broj mlađih ljudi pridružio ISIS na bliskoističnom ratištu, Sandžak je tretiran kao rizično područje. Ipak, nije došlo do masovne radikalizacije niti je bilo incidenata koji iz toga proizilaze. Lokalna policija je uvek imala pod kontrolom sve one koji su bili sumnjivi po bilo kom osnovu.

Srbija je u oktobru 2014, usvojila izmene Krivičnog zakona, koje predviđaju zatvorske kazne do deset godina za sve koji se bore na stranim ratištima, ili organizuju i vrbuju građane Srbije za takvu odluku. U Irak i Siriju iz Srbije je, prema rečima ministra za unutrašnje poslove Nebojše Stefanovića, otišlo 48 ljudi.¹⁰ Šestorici sandžačkih muslimana koji su bili na ratištu u Siriji, 2018. godine izrečene su zatvorske kazne od sedam i po do 11 godina zatvora. Suđeno im je po članu 319. Krivičnog zakonika za međunarodni terorizam. Sudski proces je trajao više od tri godine.¹¹

Međutim, prema istim informacijama, i u Ukrajinu je otišlo više od 30 građana koji su ratovali na strani proruskih pobunjenika. Tamo su odlazili preko Poljske ili direktno preko Moskve.

Kad je reč o ratnicima koji su odlazili na ukrajinsko ratište pred Tužilaštvom i sudom u Srbiji našle su se 24 osobe koje su prekršile zakon. Svi oni sklopili su sa Tužilaštvom sporazum o priznanju krivice i svi ti sporazumi su pred sudom uvaženi. Za većinu njih sud je doneo osuđujuće presudu, a kazne zatvora su dobila samo trojica.

9 Vehabije su se prvi put pojavile u Bosni i Hercegovini, a potom u Sandžaku 1997, kad su imami usmeravali vernike da mole na vehabistički način. Posle 2000. godine, uz pomoć Islamske aktivne omladine (IAO) iz Bosne, raste prisutnost i uticaj vehabija u Sandžaku.

10 "nova opasnost preti Balkanu: Borci džihada stižu s fronta", Večernje Novosti, 17.7.2017. godine, dostupno na: <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html%3A675994-NOVA-OPASNOST-PRETI-BALKANU-Borci-dzhada-stizu-s-fronta>.

11 "Prvi slučaj osuđenih za terorizam pred sudom u Srbiji", Helsinški bilten, oktobar 2018. <https://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/HB-Br144.pdf>.

Ostali su dobili uslovne kazne. Tri lica su osuđena na kaznu zatvora u trajanju od po šest meseci, koju su služili, kako piše u presudi, “u prostorijama u kojima stanuju”.¹²

Međutim, pojava vehabija bila je dodatni razlog za lošu sliku o Bošnjacima, podsticana je informacijama o desetinama ljudi koji su otišli da ratuju u Siriji. Posebno se isticalo da je jedan od glavnih organizatora napada na ambasadu SAD u Sarajevu, 2011. godine bio Mevlid Jašarević, Novopazarac.

Kako je jugoslovenska kriza “nedovršeni posao” neizvesno je kako će se prelomiti i sudbina Zapadnog Balkana. U tom kontekstu, Sandžak je relevantna strateška tačka zbog muslimanskog stanovništva koje se percipira kao remetilačko i nepoželjno.

Aktuelna događanja u dvema susednim zemljama, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini, pokazuju na delu pokušaje Beograda da radikalizuje situaciju, kako bi se osporila njihova nezavisnost i granice i ishodovalo rekonponovanje Balkana.

Srpski stratezi često ističu naklonost Bošnjaka kosovskim Albancima, čiju su nezavisnost “pozdravili” i ističu da su sva tri aktuelna lidera u Sandžaku poreklom Albanci. A, pošto “Bošnjaci i Albanci imaju tradicionalno dobre historijske, prijateljske i porodične odnose vijekovima,” implicira se da za Sandžaklije važi: dobro došli u “Kosovo”!¹³

Zato Slobodan Antić, politikolog, ističe da “Za Srbe i Srbiju nekako je žalosno da se dva, njima neprijateljska nacionalizma (Bošnjaci i Albanci) otimaju oko nesumnjivo

12 “Gde su ratnici iz Srbije koji su bili u Ukrajini: Niko u zatvoru”, Radio Slobodna Evropa, 23.11.2016. godine, dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-ukrajina-rusija-dobrovoljci/28135493.html>.

13 “Antić: Velikobosanske i velikoalbanske pretenzije na Sandžak – zašto se samo Srbi prave da se ništa ne događa?” Sve o Srpskoj, 28.6.2018. godine dostupno na: <https://sveosrpskoj.com/komentari/velikobosanske-i-velikoalbanske-prenzije-na-sandzak-zasto-se-samo-srbi-prave-da-se-nista-ne-dogadja>

srpske zemlje, kao oko svog Lebensraum-a. No, imajući u vidu otvorenost tzv. kosovskog pitanja, kao i, na drugoj strani, činjenicu da se “dve entitetske države po pravilu raspadaju” (ovde), jasno je da su gotovo sve geopolitičke opcije – otvorene.¹⁴

POLITIČKA SCENA

Već tri decenije dominantne političke figure u Sandžaku su Sulejman Ugljanin (SDA)¹⁵, Muamer Zukorlić(BDSS)¹⁶ i Rasim Ljajić (SDPS)¹⁷. Sukob oko prestiža između Ugljanina i Ljajića traje od samog nastanka Stranke demokratske akcije (SDA), a od 2004. godine prerasta u otvoreno neprijateljstvo koje opterećuje politički život u

14 Isto..

15 Ciljevi Stranke demokratske akcije Sandzaka su; demokratizacija društva u svim sferama života; maksimalna afirmacija i unapređenje ljudskih prava i sloboda; ravnopravnost naroda, zaštita i unapređenje prava manjinskih zajednica i nacionalnih manjina, u skladu sa međunarodnim normama; punopravno članstvo Srbije u Evropskoj uniji i druge evropske i evroatlanske institucije, organizacije i regionalna saradnja; očuvanje, zaštita i unapređenje individualnih i kolektivnih prava bošnjačke nacionalne manjine u Republici Srbiji; djelotvorno učešće Bošnjaka u javnom životu; briga o porodici, očuvanje i unapređenje bošnjačkog identiteta i tradicionalnih vrijednosti u porodičnom i javnom životu, zaštita javnog morala; pravo građana Sandžaka na brži ekonomski razvoj i regionalnu samoupravu u Republici Srbiji; održiv razvoj, zaštita, očuvanje i unapređenje životne sredine i prekogranična saradnja.

16 Program Bošnjačke demokratske stranke Sandžaka ima 140 strana, ali njegova suština je, kako ga je predesdnik stranke Zukorlić predstavio, da se razgovara o Sandžaku kao prekograničnoj regiji, što bi “pokazalo da je moguće spojiti interes te regije i države Srbije”. On je takođe objasnio da rešenje pitanja statusa Sandžaka ne znači da bi to trebalo da bude na bilo čiju štetu, već u duhu ideje o pomirenju.“Kad govorite o interesu Sandžaka, refleksno se podrazumeva da mora biti na štetu Srbije. Rešavanje problema ne mora biti ili-ili, nego i-i”, ističe Zukorlić

17 Socijaldemokratska partija Srbije (SDPS); njen primarni interes je ulazak u EU, ona stoji čvrsto na očuvanju teritorijalnog integriteta i suvereniteta Srbije i zalaže se za regionalizaciju

Sandžaku, a u suštini time je zatvoren javni prostor za bilo kakvo drugo delovanje. Mnogi stanovnici Sandžaka, pogotovo mlađi, stalno iščekuju smenu generacije u politici, ali ističu da nova lica ne mogu doći do izražaja zbog onih koji su već decenijama dominantni.¹⁸ Ovakvoj političkoj situaciji doprinosi Beograd, stajući uvek na stranu jednom od trojice lidera i podržavajući raskol koji sprečava konsolidaciju bošnjačke zajednice.

Dominantnu poziciju među Bošnjacima imao je Sulejman Ugljanin sve do lokalnih izbora u septembru 2004. godine, kad ga je nadjačao Ljajić. Od izbora aprila 2016. godine raste i uticaj Muamera Zukorlića. U Narodnoj skupštini Srbije, Bošnjake predstavljaju dve partije, Bošnjačka demokratska zajednica (BDZ) Sandžaka i SDA, čije su izborne liste osvojile po dva mandata. Deo bošnjačkog biračkog tela predstavlja i Socijaldemokratska partija Sandžaka (SDPS), na čelu sa Rasimom Ljajićem, koja je registrovana kao multietnička stranka i koja je na izborima nastupila u okviru koalicije oko Srpske napredne stranke (SNS). Ova partija, odnosno njen lider Rasim Ljajić, je kontinuirano u vladi od 2000. godine, kao jedan od ministara.

Sve bošnjačke političke opcije imaju bliske odnose sa Turskom i naklonjene su njenom predsedniku Taiju Erdoganu.

Kada je reč o narednim izborima u Srbiji koji će se održati u specifičnoj atmosferi zbog bojkota jednog dela opozicije, bošnjačke partije su najavile izlazak na izbore. SDA (Ugljanin) je svoj stav o izlasku na izbore obrazložio podsećanjem na nerešene slučajeve zločina nad Bošnjacima u Sandžaku tokom devedesetih godina (Štrpci,

Srbije koja bi trebalo da ima 10 do 12 regiona, sa po 600.000 do 800.000 stanovnika, a koji ne bi bili pravljeni na etničkim osnovama, rečeno je prilikom predavljanja ove partije.

18 Intervjui Helsinškog odbora.

Kukurovići) i “epidemijom velikosrpske ideologije koja je i dalje u toku”.¹⁹ Najavio je i strateško partnerstvo sa nekim partijama koje takođe izlaze na izbore, s time da će ponuditi “platformu o specijalnom statusu Sandžaka u budućem ustrojstvu Srbije”.²⁰

Poslednjih godina tenzije koje su karakterisale politički i društveni život Sandžaka su se smanjile. Mnogi to vide kao rezultat angažovanja zvaničnog Beograda, pre svega predsednika Srbije Aleksandra Vučića, koji je uspeo da podeli “interesne sfere” između trojice pomenutih lidera. U međuvremenu su se pomakle stvari i kad je reč o sređivanju komunalnih problema, obnavljanja centra Novog Pazara i niz drugih intervencija koje su građani primili sa velikim odobravanjem.

Međutim, ekonomska situacija se nije mnogo izmenila što se vidi i po broju mladih ljudi koji odlaze, uglavnom na Zapad. Jedina bitno uočljiva aktivnost je građevinarstvo, koje se finansira iz novca dijaspore, ali veći deo otpada i na pranje novca. Jedan od izvora novca je i droga koja je tradicionalno išla tim putem. Govori se i o povezanosti nekih krugova sa mafijom u Kosovskoj Mitrovici.

Smanjenje političkih tenzija otvorilo je prostor za rešavanje životnih problema građana, o čemu se sada mnogo direktnije i otvorenije govori. Jedan od incidenata koji se nedavno desio je i rušenje berbernice porodice Ramiza Dugopoljca. Berbernicu koja je u posedu porodice Dugopoljca više decenija, srušila je Islamska zajednica, tvrdeći da je to vakufska imovina. Ramiz Dugopoljac tvrdi da poseduje dokaze o tome da je berbernica u vlasništvu njegove porodice već nekoliko decenija.

19 “Ugljanin najavio da SDA Sandžaka izlazi na izbore”, Kazaljka, 26.2.2020. godine, dostupno na: <https://www.kazaljka.net/novo/politika/26/02/2020/ugljanin-najavio-da-sda-sanzaka-izlazi-na-izbore/>.

20 Isto.

Predsjednik Mešihata muftija dr Mevlud ef. Dudić je izjavio da je Islamska zajednica u Srbiji odlučna u odbrani svojih prava i imovine, ali i da će pravično obešteti Ramiza Dugopoljca. Rušenje berbernice bez ikakve najave okupilo je veliki broj građana koji je protestovao zbog načina na koji je to učinjeno. Protesti zbog protivpravnog rušenja i otuđenja su se odvijali pod sloganom “Naša sigurnost-vaša obaveza”. Posebno se ukazivalo na tromost i nerad lokalne policije.

NACIONALNI SAVET

Nacionalni savet je najznačajnija institucija Bošnjaka preko koje kao nacionalna manjina ostvaruju prava na samoupravu u oblastima kulture, obrazovanja, obaveštavanja i upotrebe jezika i pisma. Saveti su ustanovljeni donošenjem Zakona o nacionalnim savetima nacionalnih manjina 2009. godine.

Muslimansko nacionalno vijeće Sandžaka (MNV Sandžaka) formirano je 11. maja 1991. godine; 1993. godine je preimenovano u Bošnjačko nacionalno vijeće Sandžaka (BNV Sandžaka), a 2010 menja ime u Bošnjačko nacionalno vijeće (BNV). Konstituisanje BNV bilo je i povod za sukobe oko političke kontrole nad BNV u koje su se uključili i zvanični Beograd, Islamska zajednica u Srbiji, Mešihat Sandžaka i Islamska zajednica Srbije koja je dobila i podršku vlasti.

Na izborima 2014. godine, SDA ostvaruje kontrolu nad BNV. Međutim, na izborima 2016. godine, SDA gubi monopol nad njom, što je značajno uticalo i na njene aktivnosti.

Službena upotreba bosanskog jezika je delimično zaživela u Novom Pazaru, Tutinu i Sjenici. Lokalne samouprave u ovim opštinama, u okviru svojih službi koriste bosanski jezik i latinično pismo sa izuzetkom opština Prijepolje (koja je usvojila naziv jezika bošnjačko-bosanski, ali ga još nema u aktima lokalne samouprave) i Priboj (u kojoj nema ni govora o uvođenju bosanskog jezika).

Bošnjački nacionalni savet, kao i ostali saveti, je politizovan i nije uspeo da reši probleme koji se tiču identiteta Bošnjaka. Bosanski jezik nije uveden u škole, jer nisu obavljene adekvatne pripreme, pre svega kadrovske. Međutim, nije bolja situacija ni kada je reč o udžbenicima. Zbog toga roditelji radije upisuju decu u srpska odeljenja.

Potreba za jačanjem identiteta je i razumljiv odgovor na dugogodišnju diskriminaciju i “nevidljivost”, kao i policijski teror, otmice i likvidacije tokom rata u Bosni i Hercegovini. Islamska zajednica je ključna identitetska matrica za bošnjačku zajednicu u odsustvu drugih institucija. Zbog toga je i bila na udaru zvaničnog Beograda i beogradskih “službi”, sa ciljem da se temeljno destabilizuje. To je dovelo do cepanja islamske zajednice i podizanja tenzije unutar bošnjačke zajednice što može, ako bude potrebno, da se brzo pretvori u kriznu tačku.

“PRIJATELJI SANDŽAKA”

Međunarodni akteri i predstavnici međunarodnih organizacija su prisutni u Sandžaku od devedesetih. Prisustvo i interes brojnih međunarodnih organizacija (OEBS, Savet Evrope, EU, međunarodne i lokalne nevladine organizacije, kao i ambasade) ukazuje na to da je međunarodna zajednica svesna destabilizujućeg potencijala tog regiona.

Na inicijativu američkog ambasadora u Beogradu Kamerona Mantera, u januaru 2009. godine, osnovana je neformalna grupa pod nazivom “Prijatelji Sandžaka”, koja se povremeno sastaje i razmatra teme u vezi sa jugozapadom Srbije. Osim SAD i Turske članovi su Francuska, Nemačka, Velika Britanija, Japan, Portugal, Češka, Španija, Austrija, EU, UN i OEBS.

Glavni cilj ove grupe je ekonomska podrška Sandžaku i njene aktivnosti se u velikoj meri koordinišu sa srpskom vladom i sa predstavnicima lokalnih samouprava. Uz

pomoć ove grupe već je realizovan niz projekata, od renoviranja i proširenja osnovnih škola, smeštaja interno raseljenih lica, do zaštite ljudskih prava.

Gradonačelnik Novog Pazara Nihat Biševac izjavio je za “Večernje novosti” da “nema precizne podatke koliko novca i projekata se slilo u region zahvaljujući ovoj organizaciji (“Prijatelji Sandžaka”), jer se konkursi za pomoć ili investicije raspisuju za celu Srbiju, pa onda i Novi Pazar aplicira. On dodaje i da se čitav taj proces uglavnom odvija preko nekoliko međunarodnih organizacija, kao što su USAID, Evropski progres, Tika.

Na pitanje “Novosti” kako tumači tvrdnje da su zapadne diplomate u Srbiji posebno zainteresovane za one regione u kojima potencijalno može doći do nekih nestabilnosti, pa da na njih često i sami utiču, Biševac je odgovorio da “u kontaktima sa brojnim stranim diplomatama nije primetio ništa drugo do želje da se rešavaju problemi pre svega onih koji opterećuju naš ekonomski nerazvijen region.”

Nemačka ambasada, koja je najveći pojedinačni donator, navodi kao primer pomoć od 4,6 miliona evra kako bi se toplana u Novom Pazaru učinila efikasnijom i po ekološkim standardima.

AUTONOMIJA SANDŽAKA

Autonomiju Sandžaka ponovo je aktuelizovao Sulejman Ugljanin, jer je to, kako ističe, “formula ekonomskog, političkog i biološkog opstanka Bošnjaka”. Bošnjačko nacionalno vijeće Sandžaka nedavno je usvojilo “inicijativu za rešavanje statusa Bošnjaka i statusa regije Sandžak.” U obrazloženju se navodi da je “genocid koga su izvršile srpske oružane snage nad Bošnjacima u Srebrenici najveći zločin na tlu Evrope posle Drugog svetskog rata, i da “nakon raspada bivše SFRJ jedino bošnjačko pitanje nije rešeno”.

Enver Čorović (SDA) veruje da su “regionalizacija, decentralizacija bliže običnom građaninu unutar čega se mogu ostvariti sva moguća prava”.

Srpska politička elita svaki oblik decentralizacije i regionalizacije, ne samo u Sandžaku, vidi kao razbijanje Srbije. Do sada nije vođena ozbiljnija rasprava o decentralizaciji Srbije i većina građana zbog negativnih konotacija to doživljava kao opasnost. Zato Sead Biberović, koordinatior NVO Urban In, ističe da “većinu Bošnjaka na pomen autonomije Sandžaka kad to učine Bošnjačko nacionalno vijeće ili pojedini političari asocira na otcepljenje i na formiranje Republike Sandžak, na nezavisnu državu Sandžak, što može inicirati problem širih razmera”. Kako ističe Biberović, “to nas može dovesti u konflikt sa Srbijom i sa Srbima, kao većinskim narodom, a to ne bi bilo dobro ni za koga. Zato, kada govorimo o autonomiji treba da budemo jasni šta mi to treba da tražimo od Srbije, koje je to naše pravo kao regiona ili kao manjine i na koji način želimo da ostvarimo to pravo”.

O specijalnom statusu Sandžaka Ugljanin je govorio i na sastanku jednog dela opozicije i manjinskih stranaka sa visokim predstavnikom EU za vanjsku politiku i bezbjednost Žozeom Borelom. Objasnio je da su, “uslovi da bi Bošnjaci izašli na izbore da se Sandžak definiše kao zasebna politička cjelina. Teritorijalno, politički, medijski, finansijski. Da se iz Sandžaka predvidi najmanje 20 poslanika u Skupštini Srbije i da se zajedno sa tim održe i izbori za organe Sandžaka. To je minimum zbog kojeg bi Bošnjaci imali motiv da izađu na izbore”.

Ova tema uvek izaziva žestoke reakcije u Beogradu i prate je preteći naslovi “Žestok udar na Srbiju iz Novog Pazara: Ugljanin pravi državu Sandžak koja će imati svoj ustav, skupštinu, vladu, policiju... Čeka se ozbiljan odgovor države.”

Odsustvo demokratske javne rasprave o Sandžaku kao multietničkom, multikonfensionalnom entitetu dodatno podstiče nepoverenje bošnjačke zajednice prema Beogradu, ali i prema međunarodnoj zajednici, jer se na Sandžak isključivo gleda

kroz optiku “borbe protiv terorizma”. Otuda i toliki interes međunarodnih aktera, jer se Sandžak, između ostalog, nalazi na liniji NATO interesne sfere (Crna Gora, Kosovo).

ISLAMSKA ZAJEDNICA

Uz nacionalni savet (BNV), islamska zajednica je u suština jedina bošnjačka institucija. U Srbiji deluju sandžački Mešihat Islamske zajednice u Srbiji i Rijaset Islamske zajednice Srbije. Mešihat Islamske zajednice u Srbiji je zadržao status i ustrojstvo kakav je imao u SFRJ, kad je centrala Rijasetu bila u Sarajevu. Politizacija islamske zajednice i njenog vođstva dolazi uz podršku vlasti u Beogradu (Vojislava Koštunice, oktobar 2007) što dovodi do otvorenog mešanja u unutrašnje odnose u islamskoj zajednici, ali i njenog cepanja.

Islamska zajednica u Sandžaku je niz decenija bila politički pasivna, a njenom političkom aktiviranju i obnovi uticaja doprineo je raspad socijalističkih vrednosti i obnova religioznosti u svim republikama u SFRJ (pokazalo se i u drugim regionima sveta). Kako je na Balkanu religija istovetna sa etničkom pripadnošću radikalizacija na tim osnovama bila je svojstvena svim zajednicama. Najradikalnija je svakako bila srpska, ne samo zbog konstrukcije novih identiteta, već i pripreme za redefinisanje Jugoslavije po srpskoj zamisli, što se završilo u njenom brutalnom raspadu.

ZAKLJUČCI

- Sandžak je i dalje prostor na kome je uvek moguće aktuelizovati bošnjačko pitanje u Srbiji.
- Očuvanje etničke strukture je veoma važno pitanje u cilju političkog, socijalnog i ekonomskog rešavanja krize ovog prostora.
- Sandžačko pitanje je talac još uvek nedovršenih, pre svega graničnih pitanja na Balkanu. Zbog toga su u cirkulaciji razne teorije što Sandžak dodatno stigmatizira, jer se percipira kao sporna teritorija koja može biti uzrok novih nestabilnosti.
- Međunarodna zajednica bi trebalo da ima više razumevanja za aktuelne probleme Bošnjaka u Srbiji, kako bi konačno stavila pitanje Sandžaka na dnevni red u cilju stvaranja uslova za demokratsko ostvarivanje nacionalnih prava.
- Jezičko pitanje je i dalje otvoreno čime se u suštini negira postojanje bošnjačke nacije. Prethodna vlada je imala blagonaklon stav prema ovom pitanju, što je čak rezultiralo izradom udžbenika za bosanski jezik.
- Sagledavanje Sandžaka samo u optici vehabizma i ekstremizma je pogrešan pristup, jer su to marginalne pojave i pre svega posledica višedecenijskog stanja u Sandžaku proizašlog iz politike Beograda.
- Etnifikacija postjugoslovenskih država i raspad jednog sistema vrednosti otvorio je prostor konzervativnim ideologijama (u kojima verske zajednice imaju ključnu ulogu), repatrijarhalizaciji društva i vraćanja na veoma konzervativne, odnosno iliberalne vrednosti.
- Međunarodna zajednica je nedovoljno posvetila pažnju obrazovanju i stvaranju novih identiteta u regionu, veoma palijativno rešavala goruća pitanja bez ulaženja u uzroke koji su doveli do negativnih trendova i regresije društva.

Evaluacioni izveštaj i preporuke za ciklus seminara “Razumevanje i prevencija nasilnog ekstremizma”

JARMILA BUJAK STANKO

UVOD

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji je u okviru projekta “Promocija tolerancije: svi zajedno u Sandžaku” realizovao ciklus seminara “Razumevanje i prevencija nasilnog ekstremizma”. Tri seminara su održana u periodu novembar 2019 – januar 2020, za 67 predstavnika i predstavnica roditelja i zaposlenih u školama iz Sjenice, Tutina i Novog Pazara.

Prvi seminar održan je od 8. do 10. novembra 2019. godine u Sjenici, za 27 predstavnika i predstavnica roditelja i zaposlenih u školama iz Tutina i Novog Pazara. Predavačice su bile: Nejra Veljan iz Bosne i Hercegovine i Jarmila Bujak Stanko iz Srbije. Trodnevni program je obuhvatio sledeće sesije:

- Osnovni pojmovi: šta je nasilni ekstremizam i kako ga prepoznati (Jarmila Bujak Stanko)
- Iskustva iz Bosne i Hercegovine: rad sa ranjivim grupama (Nejra Veljan)
- Video prezentacije – iskustva iz Bosne i Hercegovine: rad sa ranjivim grupama (Nejra Veljan)
- Identifikacija ranjivih osoba (Jarmila Bujak Stanko)
- Faktori i proces radikalizacije (Jarmila Bujak Stanko)
- Praktični predlozi za reagovanje u specifičnim situacijama (2 sesije, Jarmila Bujak Stanko).

Drugi seminar održan je od 6. do 8. decembra 2019. godine na Kopaoniku, za 27 predstavnika i predstavnica roditelja i zaposlenih u školama iz Sjenice i Novog Pazara. Predavači su bili: Nejra Veljan iz Bosne i Hercegovine i Pavel Domonji i Jarmila Bujak Stanko iz Srbije. Trodnevni program je obuhvatio sledeće sesije:

- Osnovni pojmovi: šta je nasilni ekstremizam i kako ga prepoznati (Pavel Domonji)
- Osnovni pojmovi: izgradnja identiteta (Pavel Domonji)
- Iskustva iz Bosne i Hercegovine: rad sa ranjivim grupama (Nejra Veljan)
- Identifikacija ranjivih osoba (Jarmila Bujak Stanko)
- Faktori i proces radikalizacije (Jarmila Bujak Stanko)
- Praktični predlozi za reagovanje u specifičnim situacijama (2 sesije, Jarmila Bujak Stanko).

Treći seminar održan je od 31. januara do 2. februara 2020. godine u Sjenici, za 13 predstavnika i predstavnica roditelja i zaposlenih u školama iz Sjenice i Novog Pazara. Predavači su bili: Nejra Veljan iz Bosne i Hercegovine, Zlatko Paković, Pavel Domonji i Jarmila Bujak Stanko iz Srbije. Trodnevni program je obuhvatio sledeće sesije:

- Osnovni pojmovi: Šta je nasilni ekstremizam i kako ga prepoznati (Pavel Domonji),
- Osnovni pojmovi: izgradnja identiteta (Pavel Domonji)
- Iskustva iz Bosne i Hercegovine: rad sa ranjivim grupama (Nejra Veljan)
- Pozorišne prakse u prevenciji nasilnog ekstremizma (Zlatko Paković)
- Identifikacija ranjivih osoba (Jarmila Bujak Stanko)
- Faktori i proces radikalizacije (Jarmila Bujak Stanko)
- Praktični predlozi za reagovanje u specifičnim situacijama (Jarmila Bujak Stanko).

NALAZI I PREPORUKE

- Celokupna organizacija treninga pokazala se kao odlična i omogućila je kvalitetan rad bez većih logističkih smetnji. Odluka da se učesnici i učesnice izdvoje iz mesta gde žive i rade, i da se treninzi održavaju u izolovanim sredinama, omogućila je da ne bude stalnih manjih odsustava i ometanja, pa i ubuduće takođe preporučujemo takav format organizacije treninga. Manjih teškoća bilo je samo prilikom dolaska organizatora i trenera, kao i manjeg broja učesnika i učesnica, jer je vožnja potrajala znatno duže od očekivanog.
- Učesnici i učesnice su u celini bili veoma zainteresovani za teme i motivisani za učešće na seminarima, zainteresovani za učenje i sa odgovarajućim očekivanjima. U tom smislu učesnici i učesnice su bili dobro izabrani. U grupi, na drugom seminaru, 10 učesnika i učesnica je imalo vrlo dobro ili odlično predznanje o temi seminara (prema samoproceni), a još 10 njih dobro, tako da je samo šestorici učesnika bio potreban ovakav seminar, jer im je po samoproceni početno znanje bilo nedovoljno ili dovoljno. I tokom upoznavanja i daljih razgovora sa učesnicima i učesnicama pokazalo se da njih desetak ima značajno iskustvo u bavljenju radikalizacijom i ekstremizmom. Ovo nije ometalo sam tok seminara, jer je korišćena mogućnost razmene znanja i informacija među učesnicima i učesnicama i njihova uzajamna podrška u radu. Međutim, za naredne seminare bi bilo dobro birati učesnike sa većom potrebom za ovakvim seminarom. Dodatno, za učesnike i učesnice sa prethodnim znanjem i iskustvom koji pokazuju interesovanje za seminare na ovu temu bilo bi pogodnije organizovati napredni nivo obuke, koji više odgovara njihovim pravim potrebama.
- Početna očekivanja učesnika i učesnica, utvrđena obrascem podeljenim na početku seminara, pokazuju želju da uče o temama seminara, a naročito o prepoznavanju ekstremizma, prevenciji i reagovanju na njega. Manji deo učesnika i učesnica ovde ističe i potrebu da razmeni mišljenja i iskustva

sa drugim učesnicima i učesnicama, dok samo njih nekoliko navodi da je ekstremizam prisutan u njihovom okruženju i da zato imaju potrebu da ojačaju svoje kapacitete u ovoj oblasti. U skladu sa tim, učesnici i učesnice visoko ocenjuju i potrebu za ovim seminarom prosečnom ocenom 4,3 na skali od 1 do 5.

- O potrebi za ovakvim seminarima svedoči i činjenica da samo 42,6 odsto učesnika zna da još neko održava obuke na ovu temu u njihovoj zajednici, često nisu sigurni u to, a samo 24,6 odsto njih može pouzdano da identifikuje i to samo tri lokalne NVO – Damad, Flores i Impuls, koje se bave radikalizacijom i ekstremizmom.
- Svoje predznanje o temi učesnici i učesnice procenjuju kao dobro – prosečnom ocenom 3 na skali od 1 do 5. Na osnovu svih informacija prikupljenih za potrebe evaluacije, procenjuje se da je predznanje učesnika i učesnica ipak niže i da su i osnovne informacije o radikalizaciji i ekstremizmu bile potrebne, pa ih i za naredne seminare treba uvrstiti u planirane sadržaje.
- Svi učesnici i učesnice su aktivno učestvovali na seminarima od samog početka i rado prihvatili interaktivni rad. Pokazalo se da su veoma zahvalne grupe za odabran način rada na treninzima. Šta više, učesnici i učesnice su i sami izjavljivali i navodili u evaluaciji da je interaktivnost i participativnost seminara kvalitet koji posebno cene. Ovakav način učenja je doprineo i većem uticaju seminara na učesnike i učesnice.
- Nivo interaktivnosti i participativnosti koji je moguće postići na ovakvim seminarima u vezi je i sa veličinom grupe. Za seminare ovog tipa preporučena veličina grupe bila bi 18-22. Kako se u ovom ciklusu seminara pokazalo, u većim grupama, koje su bile na prvom (2773 učesnika i učesnica) su interaktivnost i uključenost bili znatno viši, ali je to u nekim momentima bilo previše intenzivno za neke od njih.

- Odabran format rada na seminarima sa više predavača koji koriste različite metode rada pokazao se kao vrlo uspešan i u održavanju nivoa pažnje i motivacije učesnika i učesnica i u postizanju impakta. Na ovaj način, raznovrsnost pristupa istoj temi omogućila je da učesnici različitih afiniteta i preferencija uče i učestvuju svako na svoj preferiran način. Ovaj format rada je dodatno bio značajan i u savladavanju otpora prema nekim temama i smanjenju defanzivnih stavova učesnika i učesnica.
- Situacija u vezi sa otvorenim razgovorom o radikalizaciji i ekstremizmu u lokalnoj zajednici je veoma osetljiva. Ovakav odnos prema problemu koji evidentno postoji nije prihvaćen, već je pre strategija svih da se problemi prećutkuju, da se o njima ne govori javno.
- Sve tri grupe na seminarima su pokazale su defanzivnost i pružale otpor otvorenom razgovoru u plenumu, dok su u isto vreme samoinicijativno u pauzama, u izdvojenim razgovorima sa trenerima ili manjim grupama, iznosili mnoštvo primera radikalizacije i pokazivali veliko interesovanje i potrebu da više saznaju o ovim temama i da nađu rešenja za probleme. Dodatno, učesnici i učesnice muslimani otvoreno su izražavali svoje nezadovoljstvo time što se tema radikalizacije i ekstremizma u javnom diskursu uopšte poistovećuje samo sa islamističkim ekstremizmom i svodi samo na njega, dok je u realnosti, desničarski ekstremizam znatno prisutniji i kontinuirano jača.
- U ovom smislu, najizrazitiji otpor bio je u prvoj grupi na seminaru, gde su svi učesnici i učesnice u plenumu tokom celog seminara isticali da lokalnih primera radikalizacije i nasilnog ekstremizma nema, iako je opštepoznato da ih ima, čak su poznati i iz medija. Utisak je da su učesnici i učesnice bili veoma defanzivni i zabrinuti da bi otvoren razgovor o ovakvim slučajevima pojačao stereotip o nasilnom ekstremizmu kao isključivo islamskom ekstremizmu. U nekoliko navrata učesnici i učesnice su čak ovo i rekli. U svakoj prilici učesnici i

učesnice su bili podsticani da ipak podele svoja iskustva i informacije o lokalnim slučajevima (nasilnog) ekstremizma i uveravani da organizatori i predavači ne podržavaju stereotipne stavove. Preporuka je da se sa ovakvim pristupom nastavi i na budućim treninzima, uz takt i obzirnost, ali bez poricanja, ignorisanja i iskrivljivanja realnog stanja. Dodatno, rad bi bio olakšan kad bi unapred bili identifikovani lokalni primeri radikalizacije i ekstremizma, iz medija i preko lokalnog koordinatora i da se i oni iznose učesnicima i učesnicama, pored ostalih primera. Lokalni koordinator bi u ovom smislu trebalo da ima aktivniju ulogu na seminarima. Preporuka je da bude prisutan tokom svih sesija, ne samo kao tehnička podrška, već i da iznosi primere iz lokalnih zajednica i podržava učesnike i učesnice i predavače.

- Sa druge strane, tokom svih pauza u neformalnom razgovoru sa predavačima i organizatorima, svi učesnici i učesnice su otvoreno i sa zabrinutošću govorili o veoma konkretnim primerima nasilnog ekstremizma i radikalizacije iz svog najbližeg okruženja, čak i iz uže porodice. Utisak je da se ne smatraju dovoljno osposobljenim da rešavaju ovakve situacije i da im je potrebna obuka i dalja podrška i resursi, pa smatramo da su i ovi neformalni razgovori veoma značajni za ove seminare i da ih treba podsticati i u budućnosti. Takođe, učesnicima i učesnicama su dati kontakti predavača i Helsinškog odbora i pozvani su da se slobodno jave ako im treba pomoć.
- U trećoj grupi dinamika se razvijala i komunikacija otvarala prema planu, pa su učesnici i učesnice počeli slobodno da prepoznaju i naglašavaju da su u lokalnoj zajednici prisutni radikalizacija i ekstremizam i da navode različite primere ugroženosti muslimana. Međutim, to je dovelo do otpora jednog učesnika, aktiviste Srpske napredne stranke (SNS).²¹ Ovaj učesnik se prvo držao povučeno da bi tokom seminara počeo da gubi strpljenje i sve više i oštrije iznosi

21 Vladajuća stranka u Srbiji na nacionalnom nivou.

svoje stavove da (desničarskog) ekstremizma u Srbiji nema i da je sveukupna društvena, politička, ekonomska, socijalna situacija odlična, bez ijedne mane i u stalnom usponu, čak i da je svaki razgovor o ovim temama “opasan”. Reagovao je pre svega na odnos vlasti prema Muslimanima/Bošnjacima tokom rata u Bosni i Hercegovini, na pominjanje primera diskriminacije i teških oblika kršenja ljudskih prava Muslimana u Sandžaku, kao i na izjave nekih učesnika i učesnica da ih je bilo strah da kažu da su Muslimani. Vrlo emotivno ovaj učesnik je protestovao protiv svega kritičkog što je izrečeno u vezi sa trenutno negativnim stanjem u Srbiji. Naglasio je da je on Srbin i član SNS, ali da njegovi stavovi nemaju veze sa lojalnošću prema stranci, nego da on lično smatra da su izneti negativni stavovi nepravedni i netačni, kao i da se zbog toga oseća veoma loše na seminaru. Posebno je izazovno bilo to što je ovaj učesnik ovako reagovao na komentar drugog učesnika, Muslimana, koji je rekao da su svi kontekstualni faktori radikalizacije prisutni u velikoj meri u njihovim lokalnim zajednicama. Ovakva reakcija nije bitno omela sam tok rada jer je prilika iskorišćena da se podstakne saradnja i podrška među učesnicima i učesnicama i prilika da se istakne važnost različitih percepcija situacije. Međutim, uticala je na dinamiku grupe i na učesnike i učesnice da se donekle povuku, manje učestvuju i manje iznose suprotne stavove. Ovakva dinamika na seminaru pokazala je da međunacionalni odnosi u zajednici mogu da budu visoko osetljivi i napeti što doprinosi sveukupnoj kulturi prećutkivanja, povlačenja i izbegavanja osetljivih tema, kako bi se izbegli mogući konflikti.

- U nastavku rada, u vežbi procene stanja u lokalnim zajednicama u vezi sa faktorom radikalizacije, ovaj učesnik je i dalje insistirao, tokom prezentacije svoje grupe da je stanje po svim faktorima odlično i da nema apsolutno nikakvih negativnih pojava. Tako je i insistirao na tome da je pristup kvalitetnom obrazovanju maksimalan za sve, pa čak i za Rome, a da oni ne koriste ovu priliku “jer su takvi”. U tim stavovima o Romima mu se pridružio još jedan učesnik, pa su

izneli mnoštvo predrasuda o Romima, čak i onih najnegativnijih. Ostatak grupe se nije složio sa njima, ali nije ni izneo drugačije stavove, a trenerica je reagovala u skladu sa pozitivnim vrednostima. Pomenuti učesnik je i kod faktora sloboda građana insistirao na tome da je stanje maksimalno pozitivno. Do te mere, da ga je nemogućene unapređivati. A, kad ga je trenerica pitala šta se desilo sa pokušajem gej parade u Tutinu, izjavio je da “ako je to kriterijum za slobode, onda sloboda nikad neće biti i ne treba da ih bude” i da je Novi Pazar jedan od gradova u kome se gej parada nikad neće održati. Reakcije svih učesnika i, u vezi sa tim, i učesnika iz SNS na obrađivane sadržaje, ukazuju na dodatan izazov sa kojim se treba nositi na ovakvim seminarima. Naime, kako su ovo zajednice sa većinskim muslimanskim stanovništvom, takav je i sastav učesnika na seminarima. Kako se oni ne bi osećali diskriminirani i neopravdano napadnuti pričom o nasilnom ekstremizmu, koji u javnosti podrazumeva prvenstveno, ili čak isključivo islamski ekstremizam, neophodno je jasno i dosledno naglašavati tokom celog seminara da je svaki ekstremizam negativan, kao i da u našim zajednicama postoje i neislamski ekstremisti, prvenstveno desničarski, nacionalistički. Sa svoje strane, s pozicije privilegovane nacionalne većine učesnici Srbi mogu biti jednako ili čak i više nespremni da prihvate ovakve sadržaje. Sadržaji seminara mogu za njih biti dodatno vrlo neprijatni i neprihvatljivi, jer su u grupi učesnika u manjini. Zato je na ovakvim seminarima važno pažljivo pratiti reakcije svih učesnika, kao i njihove međusobne interakcije i prilagođavati sadržaje i intervencije potrebama svih.

- Realna mera defanzivnosti koja se mogla očekivati je pokazana u drugoj grupi gde su posle početnih otpora u suočavanju sa neprijatnom istinom, učesnici i učesnice prihvatili otvorenu komunikaciju. Spontanih otvorenih izjava na početku seminara nije bilo, ali kako se dinamika grupe razvijala i komunikacija otvarala, učesnici i učesnice su sve slobodnije razgovarali o ovome i otvoreno i spontano iznosili i veoma lične primere. Veoma je važan efekat ovog seminara

što je uspeo da obezbedi sigurno i slobodno okruženje za učesnike i učesnice u kome je grupa u više navrata slobodno prepoznavala i naglašavala da su u lokalnoj zajednici veoma prisutni radikalizacija i ekstremizam.

- U vezi sa prevazilaženjem defanzivnosti i otpora, najupečatljiviji i najuticajni deo ovog treninga su bile sesije predavačice iz Bosne i Hercegovine. Učesnici su ih pratili sa maksimalnom pažnjom, impresionirani. Mnogi su to spontano i izjavljivali tokom sesija, a naročito na kraju, kad su joj se zahvalili glasnim spontanom aplauzom. Smatramo da je ovaj deo treninga dragocen, posebno zbog autentičnosti i uverljivosti obilja informacija prikupljenih u sistematskim i pouzdanim istraživanjima Atlantske inicijative. Svakako preporučujemo da se ova praksa nastavi uz eventualne manje modifikacije, kako bi se ublažili mogući negativni efekti. Naime, ono što je učesnicima i učesnicama treninga bilo najizazovnije u ovim sesijama jeste suočavanje sa nedvosmislenim dokazima islamističkog nasilnog ekstremizma, ali je kvalitet materijala i same prezentacije omogućio da dođe do prihvatanja i da se ova, očigledno veoma osetljiva i sporna tema, ipak otvori. Ova sesija je bila odlično pozicionirana u odnosu na ostale sesije seminara zbog dinamike grupe, jer su posle vrlo upečatljivog i provokativnog predavanja učesnici i učesnice imali vremena da se osveže, smire, smanje defanzivnost i racionalno razmisle o iznetom. Na taj način je efekat ovog izuzetnog predavanja maksimiziran.
- Tri održana seminara, imala su donekle različite agende, pri čemu je jedino prvi seminar imao dve sesije ove predavačice na istu temu. Ova grupa je pokazivala i najviše otpora i to do kraja seminara. Iako su za to identifikovani i drugi uzroci, smatramo da odražavanje defanzivnosti, primećeno kod učesnika i učesnica jeste delom efekat različitog programa, te je u tom smislu preporuka da se nastavi sa praksom sa drugog i trećeg seminara, gde je po jedna sesija bila o istraživanjima iz Bosne i Hercegovine i da se ona ostavi na istom mestu u agendi.

- Svi planirani sadržaji na seminarima su realizovani u skladu sa planom/dizajnom i u okviru planiranog vremena, grupe su poštovala vreme i bile fokusirane na rad tokom celog seminara. Takođe, svi učesnici i učesnice su pokazali visok stepen zainteresovanosti i posvećenosti i aktivno su učestvovali u radu svo vreme. Stiče se i utisak da su većinom spremni da stečena znanja i primenjuju, a većina njih je to izjavila u završnoj evaluaciji i spontano tokom seminara.
- Opservacije, neformalni razgovori i evaluacija učesnika i učesnica su pokazali da su generalno veoma zadovoljni svim aspektima treninga, da su svi unapredili svoje znanje i da su seminari ostvarili svoje ciljeve.
- Ukupno zadovoljstvo seminarima učesnici i učesnice procenjuju veoma visoko – 4,7 na skali od 1 do 5, što je bilo vidljivo i iz njihovih brojnih spontanih komentara i rada na seminarima. Ovde postoje manje razlike među grupama, pa je nešto manja opšta ocena seminara – 4,6 u prvoj grupi, koja je bila najdefanzivnija, dok su druge dve grupe dale više ocene – 4,8 i 4,7. U skladu sa tim i ostvarenost očekivanja od seminara je generalno visoka – 78,7 odsto učesnika i učesnica navodi da su njihova očekivanja u potpunosti ispunjena, dok ostali navode da su delimično, a niko, da očekivanja nisu uopšte ispunjena. I ovde je razlika među grupama značajna – u prvoj grupi je 70,4 odsto učesnika i učesnica potpuno zadovoljno, u drugoj 87,5 odsto, a u trećoj 80 odsto, što se tumači uticajem istih faktora kao i kod zadovoljstva seminarima. Uticaj veličine grupe na efekte seminara nije pokazan u ovom slučaju. Naime, treća, najmanja grupa (13 učesnika i učesnica) pokazuje gotovo iste efekte kao i druge dve veće grupe učesnika i učesnica (27, sa kojom je po dinamici i drugim uticajima uporediva. Ovo se tumači time da je optimalna veličina grupe za rad 20 učesnika i učesnica, a u slučaju znatno većih grupa, mnogi učesnici i učesnice ne mogu u dovoljnoj meri da učestvuju, dok u slučaju znatno manje grupe rad postaje previše intenzivan za pojedinačne učesnike i učesnice i toliki stepen izloženosti i uključenosti ne odgovara svima.

- Seminari su ostvarili svoje ciljeve u oblasti učenja. Usvajanje novih sadržaja je bilo uočljivo i tokom opservacija seminara, na osnovu spontanih komentara i reakcija učesnika i učesnica, kao i iz produkata njihovog rada na seminarima. Procenjujući porast znanja na seminaru, gotovo svi učesnici i učesnice (osim jednog) navode da su unapredili svoje znanje, i to u proseku za 1,4 tj. sa prosečnih 3 na 4,4 (na skali od 1 do 5).
- Korisnost pojedinačnih sesija na seminaru ocenjena je visoko sa ukupnom prosečnom ocenom 4,5, na skali od 1 do 5, sa značajnim razlikama između seminara i različitih sesija. Prvi seminar, sa grupom koja je pokazala najviše otpora i defanzivnosti ocenjen je nižom ocenom od 4,4, drugi sa 4,5, a treći 4,8. U isto vreme, sesija Iskustva iz Bosne i Hercegovine: rad sa ranjivim grupama, na sva tri seminara ocenjena je nižom ocenom u odnosu na sve druge sesije. S obzirom da je ovo jedina sesija koja se bavila isključivo islamističkim ekstremizmom i radikalizacijom i direktno prikazivala primere iz regiona i čak i one iz lokalne zajednice, izazvala je i najviše otpora i defanzivnih reakcija među učesnicima. Sa druge strane, ova sesija je upravo zbog svog sadržaja od ključnog značaja za ove seminare jer je omogućavala osveščivanje i prihvatanje postojećih problema, kao i pokretanje otvorenog razgovora o njima. Iako je ova sesija imala veliki uticaj na smanjenje otpora, oni ipak nisu u potpunosti nestali, tako da ocena reflektuje zaostale otpore kod učesnika i učesnica. Procena je i da je vremenski razmak od jednog celog dana između održavanja sesije i davanja završnih ocena na evaluaciji doprineo tome da se pod socijalnim pritiskom grupe i potrebe za doslednošću deo otpora među učesnicima i učesnicama ponovo javi. Što se tiče drugih sesija, razlike u ocenama njihove korisnosti povezane su sa stepenom praktičnosti, primenjivosti i interaktivnosti, gde učesnici i učesnice preferiraju ovaj tip sesija u odnosu na one sa više teorijskih sadržaja.
- Seminari su uticali i na osveščivanje i promenu percepcija učesnika. Početne percepcije radikalizacije i ekstremizma u njihovom okruženju, merene početnim upitnikom, pokazuju da 47,5 odsto učesnika i učesnica, prepoznaje ove pojave

u svojoj zajednici i to pretežno verski ekstremizam i desničarski nasilni ekstremizam. Posle seminara, većina učesnika i učesnica 60,7 odsto, prepoznaje pojave radikalizacije i ekstremizma u svom okruženju. Takođe, posle seminara, učesnici i učesnice koji navode da mogu da prepoznaju ove pojave, čine to dosta određenije, uz navođenje konkretnih primera, a ne samo vrstu ekstremizma kao pre seminara. Dodatno, posle seminara učesnici i učesnice navode da slučajeve radikalizacije i ekstremizma mogu da prepoznaju na osnovu posebno osetljivih grupa, ranih znakova i procesa radikalizacije, koji su obrađivani na seminaru. Sve ovo upućuje na zaključak da su seminari doprineli osveščivanju, senzibilizaciji i promeni percepcije učesnika i učesnica. U prilog ovome svedoče i spontani, neformalni komentari i povratne informacije učesnika, produkti rada u vežbama i zapaženi a-ha momenti kad su učesnici i učesnice po prvi put prepoznavali pojave tokom rada na seminaru.

- Važan deo informacija koje se odnose na percepcije učesnika i učesnica tiče se i onih koji su u evaluacijama navodili da ne prepoznaju pojave radikalizacije i ekstremizma u svojoj sredini. U upitnicima rađenim pre seminara, njih 52,5 odsto, navodi da nije prepoznalo ove pojave, od čega samo jedan učesnik odnosno učesnica tvrdi da ih nema. U završnoj evaluaciji, 39,3 odsto, učesnika i učesnica navodi da nije prepoznalo ili da nema ovakvih pojava. Međutim, njih petoro sada tvrdi da ekstremizma nema, a neki i dodaju da su Bošnjaci “pitom narod” na “meti drugih”, da nisu “promenili svoje stavove” i sl. Ovo ukazuje na porast defanzivnosti i jačanje defanzivnih stavova kod nekih učesnika i učesnica, što je potkrepljeno i drugim opažanjima i spontanim komentarima učesnika i učesnica tokom seminara. Upravo na sprečavanju ovih otpora se i radilo celim dizajnom seminara, što bi trebalo i dalje nastaviti. Sa druge strane, nije realno očekivati da će svi učesnici i učesnice, pogotovo oni s rigidnim stavovima, moći da ih promene pod uticajem jednog seminara, pa bi sa njima trebalo više ići na prihvatanje različitosti, prava na slobodu mišljenja i toleranciju različitih mišljenja.

- Seminari su uticali i na promenu percepcije sopstvenog predznanja kod učesnika i učesnica. Kao što je ranije pomenuto, svoje predznanje o temi na ulaznom upitniku učesnici i učesnice procenjuju kao dobro – prosečnom ocenom 3,03, na skali od 1 do 5, što se pokazalo kao precenjivanje. Kada je od učesnika i učesnica nakon seminara, u obrascu za evaluaciju traženo da ponovo procene nivo svog predznanja, tom prilikom je dobijena malo niža prosečna ocena 2,99. Ovakav rezultat je očekivan i ukazuje na to da su učesnici i učesnice postali svesni svog početnog nedostatka informacija i da posle seminara bolje sagledavaju obim teme kojom se seminar bavio. U samoproceni predznanja postoje i razlike između grupa na seminarima: prva grupa je dala prosečnu ocenu 2,96, druga 3,04, a treća 3,08, na ulaznom upitniku. Na upitniku za završnu evaluaciju na isto pitanje prva grupa je dala prosečnu ocenu 2,83, druga 3,25, a treća 2,70. Ovo se tumači donekle različitim sastavom grupa, pri čemu je na drugom seminaru bilo najviše učesnika i učesnica koji već imaju nekog prethodnog iskustva i znanja o obrađivanim temama, pa su tako procenili svoje predznanje pre seminara, a posebno nakon seminara, kad su mogli da uporede svoje predznanje s obrađenim sadržajima. U prvoj i trećoj grupi, osim jednog, nije bilo učesnika i učesnica sa prethodnim znanjem i iskustvom u radu na radikalizaciji i ekstremizmu, pa njihove samoprocene to i pokazuju, posebno u delu smanjenja ocena posle seminara. Preporuka je da se za buduće seminare učesnici i učesnice sa bazičnim znanjem odvoje od onih sa naprednijim i da se organizuju seminari različitog sadržaja za njih. Takođe, ovakvi nalazi evaluacije upućuju i na zaključak da se rad na podizanju kapaciteta za borbu protiv radikalizacije i ekstremizma ne završava na bazičnom nivou, već da i građani koji imaju neka znanja i dalje imaju potrebu za dodatnim osnaživanjem i povezivanjem u suočavanju sa radikalizacijom i ekstremizmom u svojim zajednicama. Rad na osnaživanju kapaciteta na naprednom nivou mogao bi biti od značaja i za Helsinški odbor za ljudska prava, kao mogućnost za izgradnju mreže saradnika i podrške u lokalnim zajednicama.

- Jedan od efekata ovih seminara je razvijanje spremnosti učesnika i učesnica za dalji otvoren razgovor o radikalizaciji i ekstremizmu i svesti o potrebi za njim. Učesnici i učesnice su i spontano na kraju seminara izjavljivali da žele da budu pozvani na sve naredne seminare i da su veoma zadovoljni, a u evaluaciji posle završenih seminara, samo trećina – 34,4 odsto učesnika i učesnica smatra da im dalja obuka na iste ili slične teme nije potrebna. Oni koji prepoznaju da im je potrebna, uglavnom navode dalje produbljivanje teme radikalizacije i ekstremizma i širenje tema na različite oblike nasilja. U ovom delu razlike među grupama su veoma velike. U prvog grupi čak 65,2 odsto učesnika i učesnica navodi da im dalja obuka nije potrebna, u drugoj samo 7,7 odsto, a u trećoj 33,3 odsto. Ove razlike tumačimo direktnim uticajem primećene defanzivnosti i otpora u različitim grupama na seminarima, pri čemu su prva i treća grupa u kojima je izbegavanje osetljive teme bilo izrazitije, pretežno tako i ocenile dalje potrebe za seminarima, kako bi se izbegle osetljive situacije. Druga grupa u kojoj je bilo najmanje intenzivnih otpora, najspremnija je i za dalje obuke.
- Koncept svih seminara je bio takav da se odnosi na sve sadržaje radikalizacije i ekstremizma, a nipošto samo na islamistički ekstremizam. Posebna pažnja je posvećena izboru primera i primerenih materijala koji ne bi ni na koji način stigmatizovali islamističke grupe i shvatanja i koji bi jasno demonstrirali da su ekstremizam i radikalizacija negativne pojave, bez obzira na kojim se sadržajima baziraju. Preporuka je da se i ubuduće nastavi sa ovakvom praksom. Dodatno, tokom seminara, na osnovu reakcija učesnika i učesnica, njihovih višekratnih intervencija tokom sesija, kao i neformalnih razgovora sa njima, uočena je potreba da se napravi i dodatni materijal koji bi se bavio desničarskim ekstremizmom u lokalnim zajednicama i na nacionalnom nivou u formi koja je sada aktuelna. Bilo bi značajno čak i da se poveća input o desničarskom ekstremizmu tokom sesija, jer je primećeno da i sami učesnici i učesnice imaju utisak da ova vrsta ekstremizma jača, ali da nemaju jasnih podataka o njemu.

- Veoma je važno što su sve grupe na seminarima u više navrata prepoznavale i naglašavale da su u lokalnim zajednicama veoma prisutni nenasilna radikalizacija i ekstremizam, koji do populacije dolaze putem medija i drugih oblika komunikacija, kao i od mnogih agenasa socijalizacije. Na budućim treninzima bi ovoj temi trebalo posvetiti posebnu pažnju i isticati vezu nenasilnih formi radikalizacije i ekstremizma sa nasilnim, jer one predstavljaju temelj i pripremu za buduću lakšu pojavu nasilnih formi.
- Jedna od tema, koja nije bila na agendi treninga, ali je uzgredno spominjana u kontekstu negativnih radikalnih i ekstremističkih stavova jeste položaj LGBT populacije. Bilo je očigledno da učesnici i učesnice u svim grupama imaju negativne stavove i shvatanja o ovoj grupi, kao i da se razgovor o njoj potpuno izbegava. Zbog toga bi bilo značajno uključiti spominjanje LGBT populacije, njihovih prava, a posebno široko prihvaćenih diskriminatornih stavova prema njima i u buduće treninge. S obzirom na limitirano vreme, ovo bi moglo biti najpre sa ciljem osveščivanja krajnje neutemeljenih kvazimoralističkih shvatanja i senzibilizacije učesnika i učesnica za situaciju i prava ove populacije.
- Još dve odvojene teme, koje su samo doticane na seminarima, a pokazale su se značajnim su ateizam i feminizam. Vezano za obe teme primećen je visok stepen predrasuda, osuđivanja, odbacivanja i krajnje netačnih i iskrivljenih tumačenja. Bilo bi značajno u buduće seminare uključiti osnovne informacije o njima, kao i senzibilizaciju učesnika i učesnica u kontekstu ljudskih prava za obe ove grupe.
- Zbog uočenih predrasuda prema navedenim i različitim drugim socijalnim grupama, ovi seminari su pokazali da teme radikalizacije i ekstremizma treba razmatrati i tretirati u opštem kontekstu ljudskih prava, građanskih sloboda i delovanja, predrasuda i diskriminacije prema svim manjinskim i vulnerabilnim grupama, kako bi se uticalo i na temeljne vrednosti koje doprinose razvoju radikalizacije i ekstremizma.

Aktivnosti za mlade i akcije srednjoškolaca

POZORIŠNA PREDSTAVA

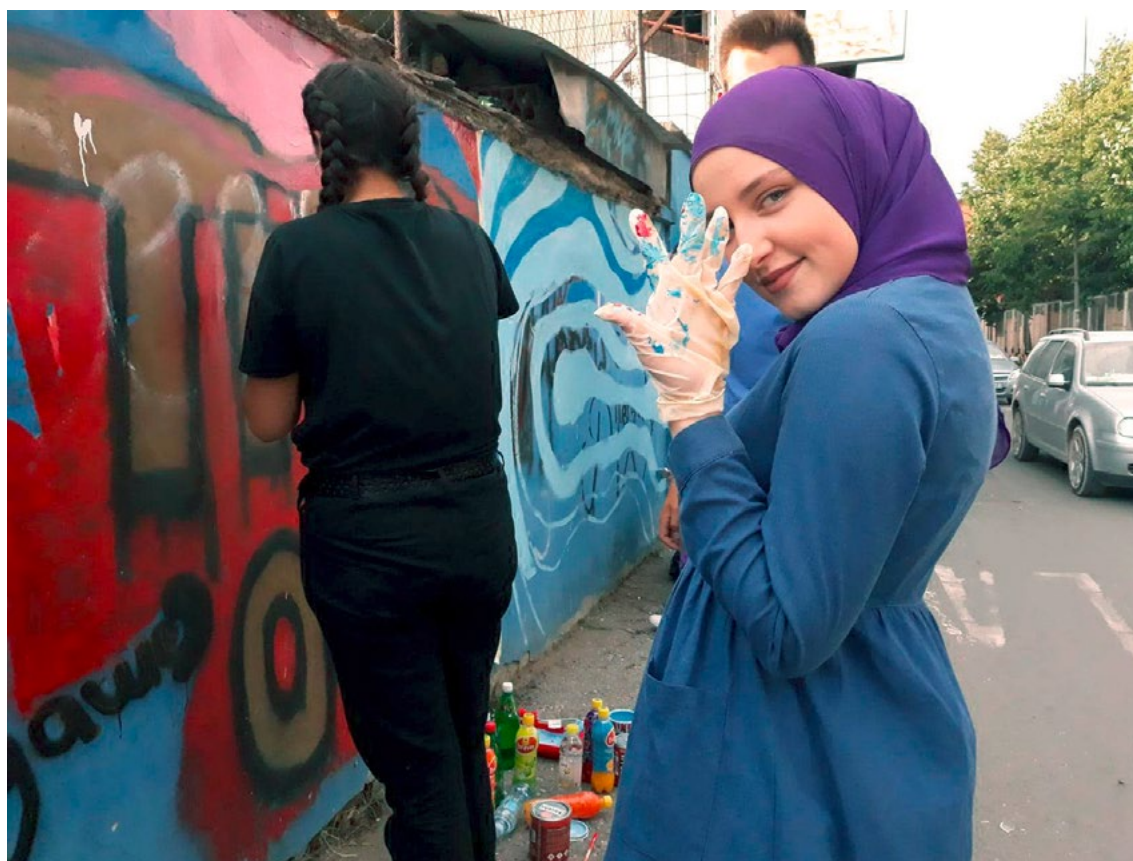

Pozorišne radionice su pohađali učenici gimnazije i stručnih srednjih škola iz Novog Pazara. Polazeći od drame “Natan Mudri” nemačkog pisca i prosvetitelja Efraima Lesinga i koristeći primere iz svog okruženja o nasilnom ekstremizmu i etničkoj i verskoj (ne) toleranciji mladi su razvili originalni dramski tekst i predstavu “Natan Mudri ili pitanje: Kome verujem kad kažem da sam vernik”. Kao temu odabrali su stradanje Jevreja tokom Drugog svetskog rata u Novom Pazaru, o čemu se u tom gradu retko govori. Kroz ovaj proces stvaranja vodio ih je reditelj i dramski pisac Zlatko Paković. Predstava je izvedena u Domu kulture Novi Pazar i srednjim tehničkim školama u Sjenici i Tutinu. Ovaj pozorišno poučni komad dostupan je na linku, na srpskom i engleskom jeziku: <https://www.youtube.com/watch?v=SslwjckAXj4>.

AKCIJE KOJE JE INCIRALA I REALIZOVALA OMLADINSKA GRUPA

MENTOR AZRA HASANBEGOVIĆ

U Novom Pazaru je tokom jula i avgusta održano niz akcija, koje su osmislili i sproveli srednjoškolci iz ovog grada. Okupljeni u omladinskoj grupi Helsinškog odbora za ljudska prava, mladi su najpre pripremili kratki dokumentarni film, oslikali mural, a potom u okviru Vikenda ljudskih prava među svojim građanima promovisali vrednosti tolerancije, solidarnosti i razumevanja. Helsinški odbor planira da nastavi aktivnosti i projekte u Novom Pazaru i drugim mestima u Sandžaku.

Dokumentarni film pod nazivom “Razumejmo se” pokreće pitanje uticaja rodnih uloga i stereotipnu svakodnevicu mladih ljudi. “Dupli standardi” koji važe u njihovoj zajednici podrazumevaju različita pravila za žene i za muškarce i suptilno prisiljavaju na priklanjanje tim pravilima. Ovim filmom mladi su izrazili svoje protivljenje takvim praksama i pozvali na međusobno poštovanje i uvažavanje. “Jako je bitno prikazati ovako nešto u zajednici koja je velikim delom i dalje konzervativna i koja se striktno drži rodnih uloga i stereotipa”, izjavila je jedna od učesnica u programu. Prema rečima njenog vršnjaka “za nas mlade ljude koji trpimo pritisak da moramo da se ponašamo na određen način, kako muškarac ili žena treba da se ponašaju ovde, mnogo znači da vidimo da i naši vršnjaci to osećaju i identifikuju kao problem i da nismo sami u tome”.

Druga sprovedena akcija uključila je petnaestak srednjoškolaca, koji su oslikali deo zida gradskog stadiona. Živopisni murali pozivaju na poštovanje ljudskih prava svih ljudi i međureligijsku toleranciju i poštovanje. Poslednjeg dana avgusta, srednjoškolci su izašli na novopazarske ulice i sugrađanima ponudili razgovor o temama koje su im važne. Organizovan je i štand “besplatnih zagrljaja”, na koje su prolaznici reagovali sa puno simpatija i razumevanja. Na kraju, dan uoči početka nove školske godine, mladi su organizovali debatu, tokom koje su pozvali svoje vršnjake da iniciraju teme koje smatraju ključnim za borbu protiv bilo kakvog vida ekstremizma. Posebno su se izdvojile teme prava LGBTI zajednice i krivično sankcionisanje govora mržnje. Nakon debate usledila je radionica, sa nizom zanimljivih i edukativnih igara, tokom kojih su mladi učili o običajima i istoriji drugih etničkih zajednica koje žive u i oko Srbije i testirali svoj nivo tolerancije prema različitostima.

Kome verujem kad kažem da sam vernik – zapažanja mentora

ZLATKO PAKOVIĆ

Na temu međureligijske tolerancije vodio sam ove godine dve pozorišne radionice, u Beogradu i u Novom Pazaru, s dve grupe omladinki i omladinaca u starosnoj dobi od 16 do 19 godina. Obe radionice završene su scenskom izvedbom – dvema pozorišnim predstavama: “Natan Mudri, kako ga danas čitamo – omladinski poučni komad o međureligijskoj mržnji, snošljivosti i ljubavi” (beogradska grupa) i “Natan Mudri. Kome verujem kad kažem da sam vernik?” (novopazarska grupa).

Prosvetiteljski dramski komad Gotfrida Efraima Lesinga “Natan Mudri” u radionicama je predstavljao narativni okvir za podsticaj na pitanje o uzrocima mržnje i nasilja na međureligijskoj osnovi, kao i na pitanje o mogućnosti njihovog prevazilaženju te, najzad, na kardinalno pitanje: da li su razlike među religijama uopšte suštinske razlike?

Na sva pitanja koja su iskrsavala tokom razgovora i različitih jezičkih i scenskih igara, učesnici su podsticani da traže odgovore iz sopstvenog, intimnog i društvenog iskustva. Ključno je pri tom bilo da oni uvide i analiziraju šta je u tim odgovorima koje podastiru – ono što je, zapravo, naučeni odgovor njihovog društvenog okruženja, poželjan odgovor njihovog religijskog i kulturnog okruženja, a šta je, ako ga uopšte ima, njihov lični odgovor (njihova lična želja, ono što bi oni doista voleli da jeste njihov odgovor).

Na osnovu niza pitanja koja proizlaze iz upravo datih odgovora, i na osnovu novih odgovora, stvorene su obe pozorišne predstave, koje se, dakako, međusobno razlikuju. Bit i jedne i druge, međutim, jeste u prosvetiteljskom, pedagoškom uvidu kome je mentor postepeno vodio, da se međureligijska mržnja ne bazira na samim sadržajima različitih vera, pre svega hrišćanstva i islama, jer su učesnici pripadali ili jednoj ili drugoj konfesiji (u beogradskoj grupi – pretežno pravoslavni hrišćani; u novopazarskoj grupi – pretežno muslimani), jer sve tri takozvane “vere knjige”, islam, hrišćanstvo i judaizam, u svojim temeljima neguju gotovo identičan skup moralnih vrednosti. Zaključak je da međureligijsku mržnju podstiče klerikalna elita, naime, poglavarski sloj visokog klera obeju religijskih zajednica. I vladike Srpske pravoslavne crkve i muftije Islamske zajednice Srbije predstavljaju poglavare nacionalnih kulturnih elita; njihova religijska pravila služe pre svega, za jačanje takozvane nacionalne svesti Srba i Bošnjaka, i to do te mere da je u društvu postalo gotovo nezamislivo da Bošnjak može biti neko ko nije musliman, ili Srbin onaj koji nije i pravoslavan. Ovaj posao religijskih vođa i njihovog sveštenstva, za njih je i unosan posao: visokom kleru donosi neupitni društveni ugled unutar nacionalnih zajednica i znatnu društvenu i ekonomsku moć. U biti, taj je proces suprotan onome

što se u porukama ljubavi i bratstva nalazi u Jevanđeljima i Kur'anu. Taj uvid, u obe je predstave definisan jedinstvenim stavom: religiju su proglasili za Boga.

Ukratko, pravoslavni i muslimanski vernici ne veruju u Boga – koji se može nazvati i Allah i Gospod i Adonai, ili Jahve – nego u pravoslavlje, ili islam. Koliko je ova religijska identifikacija postala neprobojna, vidi se i iz toga što mladi Srbi Ruse doživljavaju bližima sebi od svojih sugrađana Bošnjaka, a Bošnjaci – sebi bližima od svojih komšija Srba, smatraju Turke ili Arape.

Tokom radionica došao sam do mučnog uvida: nad mladim ljudima u Srbiji, i muslimanima i pravoslavnima, u osnovnim i srednjim školama, na časovima veronauke, a ne samo u verskim institucijama, sistematski se provodi dobro organizovano versko nasilje. Posredi je, dakle, do sada neimenovana, institucionalno organizovana kao deo školskog sistema – tortura neprosvećenom religijskom dogmom, koju mladi ljudi trpe, jer im se ona u javnosti predstavlja kao duhovna disciplina za sticanje istinskog identiteta. Na delu je dakle, javnim novcem finansirano, likvidiranje kritičkog mišljenja. Generacije mladih ljudi u Srbiji, su neuporedivo konzervativnije od generacija svojih neposrednih predaka. Za njih, ateizam i kritičko promišljanje aktuelnih religijskih obreda kao, kroz istoriju prerađivanog nasleđa drevnih kultova – predstavlja direktan znak pojave đavola ili šejtana. Reći pred njima da takozvani sveti spisi hrišćanstva i islama spadaju u korpus svetske književnosti, uz dela Homera, Dantea, Šekspira, Getea, Gogolja i drugih, predstavlja blasfemiju najvišeg reda. Štaviše, verski učitelji mlade u Srbiji, po pravilu, uče da u Bibliji i Kur'anu mogu naći naučne dokaze o svim bitnim pitanjima ljudskog postojanja i iskustva.

I u Beogradu i u Novom Pazaru, među mladim ljudima gotovo niko se ne osmeljuje da se izjasni kao ateista. Kada smo na radionicama, tokom jezičkih i scenskih igara, dolazili do nekih nelagodnih tema, koje se direktno sukobljavaju s religijskom dogmom, poput pitanja o pravu na abortus, ili pitanja o ulozi i položaju žena u

društvu, pojedini učesnici, svi redom mladići, imali su neočekivane, snažne psihosomatske reakcije. Oklop religijskog identiteta pritiska najdublje želje ovih mladih ljudi. Oni jako dobro osećaju šta im je na duši, ali, isto tako, i šta je to što bi, kao poželjno u religijskoj zajednici, trebalo da kažu i kako da se ponašaju. Samo takvim postupanjem oni u svojim religijskonacionalnim zajednicama mogu steći “pravo građanstva”. Klerikalizovani identitet kao okosnica individuacije, nužno rađa licemerje, težeći da likvidira ličnost. Radeći sa mladim inteligentnim ljudima, imao sam priliku da gledam živu dramu između ličnosti i nametnutog joj klerikalnog identiteta.

Daviti sopstvenu individualnost i pretvarati sebe u tip pravoslavnog i muslimanskog čoveka prema obrascima neupitne, svete dogme, to je danas osnovna crta obrazovanja u Srbiji. O slobodi, bratstvu i jednakosti, govori se uglavnom verskom retorikom srednjeg veka. S druge strane, mladi ljudi, na internetu mogu u sekundi pronaći video sadržaje koji im služe kao surogat za zadovoljenje potisnutih želja – a potisnute želje gube svoj kreativni impuls i pretvaraju se u destruktivnu perverziju – kao što su žive scene najgorih seksualnih izživljavanja i ubistava u ratu ili snuff filmu. Dakle, u godinama probuđenog životnog erosa, mladi ljudi s jedne strane, dobijaju apsolutno neromatničnu sliku o ljubavi i seksu, u potpunosti pornografsku sliku koja im se nudi na društvenim mrežama i u najuticajnijim medijima, a s druge – čeka ih rigorozno licemerna religija, da im prirodne porive proglasi grehom.

Pozorišne radionice poput ovih imaju prosvetiteljsku, pedagošku misiju – da probude iz religijskog dremeža kritičko mišljenje mladih ljudi i njihovo oduševljenje spontanim životom, da ih nauče da prepoznaju dirigovan život i dresirano ponašanje ljudi. Ove pozorišne radionice žele da ispune onu duboku prazninu koja zjapi u takozvanim javnim obrazovnim institucijama, iz kojih, svako malo, u javnost pristižu predlozi i peticije, da se iz nastave, kao nenaučna (sic!), izbací Darwinova teorija evolucije. Jednu od takvih peticija, nedavno su potpisali pedesetoro doktora medicine i dvojica redovnih članova SANU. Stoga se moramo pitati: kome zapravo verujemo kad kažemo da smo vernici?

Izjave mladih koji su učestvovali u pozorišnoj predstavi

U ovom poglavlju, objavljujemo izjave učesnika pozorišnih radionica i akcija za mlade. Pitali smo ih o njihovim iskustvima tokom rada na predstavi, reakcijama publike, njihovih vršnjaka, roditelja i nastavnika.

Religija ima izuzetno važnu ulogu u kreiranju identiteta mladih ljudi u Sandžaku. Stoga smo ih pitali šta misle o časovima veronauke koje pohađaju u srednjim školama, šta je za njih vera i kako se odnose prema pripadnicima druge veroispovesti.

Izjave nisu redigovane kako bi se očuvala njihova autentičnost. Mladi su izjave davali popunjavajući upitnik. Na upitnik je odgovorilo 16 učesnika, ali nisu svi popunili sva pitanja.

ZAŠTO BI PONOVO UČESTVOVAO ODNOSNO UČESTVOVALA U POZORIŠNOJ RADIONICI KOJU BI ORGANIZOVAO HELSINŠKI ODBOR?

- Razloga je mali milion da ponovo učestvujem u ovako nečemu. Prvi put sam došao u dodir s dramom kao umetnošću, i saznao da je drama odličan način za slanje bilo kakve poruke, a i rešavanje i ukazivanje različitih socijalnih problema. Stoga jako mi se svideo taj način rada, i rado bih nastavio sa istim aktivnostima.
- Stekla sam dosta novog znanja, i iskustva koje mislim da će mi služiti kasnije i što se tiče pogleda na svet, a i u odnosima prema drugim ljudima.
- Zato što smatram da bih dosta naučila od mentora, proširila bih svoja shvatanja, upoznala nove ljude, stekla prijateljstva, i rado podelila svoja mišljenja sa drugima :)
- Učestvovala sam već dva puta i opet bih kad bi mi se pružila prilika. Razlog je taj što na jedan vrlo kreativan i zanimljiv način naučimo nešto novo o drugim narodima i verama. Takođe smo imali priliku da čujemo nekoliko različitih verzija neke priče i shvatimo koliko su vere zapravo slične stvari.
- Volela bih ponovo da učestvujem, jer učimo nove stvari na veoma kreativan način.
- Zato što mi je ovakav tip radionica zanimljiv i poučan.
- Jer je mentor pozitivno uticao na mene, čije okruženje donosi neku posebnu energiju a i ljudi sa kojima sam radio su bili predobri.
- Zato što sam naučila nešto novo, i to znanje prenela na dosta mladih ljudi.
- Zato što je jako divno družiti se sa drugim polaznicima radionice i steći neko novo iskustvo.

ŠTA SI NOVO NAUČIO ODNOSNO NAUČILA TOKOM RADIONICA?

- Saznao sam da je u mom gradu živeo ceo jedan narod. Narod kao i svi drugi, ali bili su, iz nekih razloga, neprihvaćeni i smatrani drugačijim. Nečijom odlukom su 'transportovani', da ne kazem očišćeni iz mog grada. O tim događajima nisam znao apsolutno ništa, a sad sam naučio mnogo. Pored samih saznanja što se teme tiče, naučio sam i neke stvari vezane za samu dramu i istoriju drame.
- Mnogo stvari o toleranciji i o istoriji.
- Iskreno, nisam toliko imala informacija o narodu koji je nekada bio na našem području, koji je sasvim iščezao. Tako da sam dosta novih saznanja stekla o njima, što mi je izuzetno drago.
- Naučila sam malo više o religijama, proširila sam svoje znanje, kao i shvatanja. Naučila sam da saslušam druge ljude i uvažim svačiji predlog i mišljenje. Popravila sam dikciju :)
- Naučila sam da su razlike među nama te koje nas zapravo spajaju, da budem tolerantnija i da lakše prihvatim neke razlike koje su do tada možda činile neke prepreke.
- Naučila sam dosta interesantnih podataka o istoriji Jevreja koji su boravili na našim prostorima.
- Dosta toga o istoriji, delovanju na sceni i apstraktne pojmove.
- Pa može se reći o Jevrejima iz Novog Pazara jer ništa o njima nisam znao a i shvatio sam kako mogu da glumim i da se uživim u ulogu.
- Naučila sam sve što nisam znala o Jevrejima.
- Nešto novo o Jevrejskoj populaciji.

O ČEMU DANAS DRUGAČIJE RAZMIŠLJAŠ U ODNOSU NA PERIOD PRE RADIONICA?

- Pa nekako mislim da su mi razmišljanja i pre, bila etički i moralno pravilna. Ali naravno, to mišljenje se popravilo i podiglo na još veći nivo moralne pravilnosti.
- Imam drugačiji pogled na svet.
- Smatram da mi se dosta promenio pogled na svet i da nekako ne gledam ljude koje su religije, mada ni pre to nisam radila, ali sa više dokaza primećujem da su u potpunosti svi ljudi isti i da je jedina podela među njima ta što se dele na dobre i loše ljude.
- Međusobnim odnosima svih nas. Nakon radionica sam više prepoznavala šta je dobro, a šta ne u ponašanju ljudi oko mene.
- Obzirom na to da sam i pre radionica bila veoma tolerantna osoba koja ima mnogo prijatelja različitih veroispovesti, recimo da se sve to samo podiglo na jedan malo veći nivo.
- Tome kako pozorište treba publici da predstavi realnost onakva kakva jeste, a ne da pozorište postoji samo za zasmeljavanje publike.
- O međuljudskim odnosima.
- Da širim priču i istoriju Jevreja kad mogu a što se tiče tolerancije prema drugim nacijama to sam oduvek imao i nikada nisam imao problema s tim.
- Koliko je zapravo nacionalizam zastupljen u našem kraju.
- Tome kako je veoma bitno voleti svoju veru, a poštovati tuđu.

KAKVI SU TVOJI UTISCI O PREMIJERI PREDSTAVE?

- Sama premijera bila je fantastična. Pre svega, nisam očekivao da će premijeri prisustvovati ni 50-ak ljudi, a završili smo na tome da je sala bila skoro puna. Publika je bila zainteresovana za temu. Na poslednjem, interaktivnom delu, ljudi koji su prisustvovali bili su puni pitanja, i imali su hrabrosti da se jave da postave ista. Ja lično, to nisam očekivao, mislio sam da taj deo neće trajati duže od 10-ak minuta, a trajao je skoro koliko i sama predstava.
- Iskreno, nisam očekivala da će baš onako da bude, na kraju premijere bila sam ponosna i na sebe i na ostale učesnike jer smatram da smo preneli poruku na publiku i da niko nije izašao ravnodušan, već da su se svima neka pitanja motala po glavi.
- Neopisivo. Sve je urađeno kako smo i planirali. Od publike smo dobili brojna pitanja i zainteresovanost za drugu predstavu. Cela grupa je bila pozitivno iznenađena, i svi smo bili ispunjeni i ponosni što smo uopšte bili deo celog procesa.
- Utisci su odlični. Imali smo dosta pozitivnih, ali i dosta negativnih kritika, ali samim tim znamo da smo bar na neki način naveli ljude na razmišljanje. Takođe je bilo dosta raznolikih pitanja nakon predstave, pa je tako i diskusija bila jako zanimljiva.
- Dopalo mi se to što je publika veoma pozitivno reagovala na predstavu i tražila njeno ponovno izvođenje.
- Veoma uspešno i intrigantno.
- Predobro, energija je predobra bila i nadam se da su neki ljudi shvatili poentu iako se dosta njih bunilo.
- Ja sam bila zadovoljna i ponosna na sebe. ali mi je bilo žao što ljudi nisu shvatili poruku.
- Zanimljivo i interesantno.

DA LI IMA NEŠTO ŠTO TI SE SVIĐA ILI NE SVIĐA NA ČASOVIMA VERONAUKA?

- Potrebna nam je nova, bolja nastava o 'religiji' kao pojmu. Inače na časovima veronauke se ne radi puno stvari, obično prolaze u besposličarenju. Mislim da bi više trebalo da se govori o samoj religiji, i o drugim religijama, ne samo o onoj za koju smo mi opredeljeni.
- Ne znam, ja sam na građanskom. Često se insistira da je građansko za nevernike što mi je uvek smetalo.
- Možda bi trebalo da na časovima veronauke učimo i o drugim verama, tako bi upoznali možda nečiji drugačiji pogled na svet.
- Još uvek nemam formirano mišljenje o tome, nažalost. Nadam se da ću uspeti u bliskoj budućnosti da spoznam i formiram mišljenje.
- Ne idem na veronauku.
- Sviđa mi se način rada našeg profesora koji pored toga što učimo o našoj religiji, uvek nas uči o nekim pojmovima druge religije i uvek nam govori da je moramo poštovati.
- Ne sviđa mi se što se ne podstiče više i što ne teži ka dubljem znanju već površinskom.
- Ne osećam se prijatno da pričam o ovome.
- Zadovoljna sam nastavom.

ŠTA BI TI NEKOG DRUGOG (PRIJATELJA/PRIJATELJICU, BRATA/SESTRU) UČIO ODNOSNO UČILA O RELIGIJI?

- Da razmišlja logički, i da razume razliku između vere i religije. Da tumači i razume religiju svojom, a ne tuđom, glavom.
- Sve što žele da znaju.
- Učila bi ih da je jedan Bog, da nema drugog Boga, i da čvrsto veruju u Njega.
- Njih bi naučila prvo da prihvataju različitosti, bez obzira na sve, a nakon toga verovatno o istoriji religija, itd.
- Učila bih ih da je religija nešto individualno, nešto što svako od nas nosi u sebi, da je Bog taj koji nas spaja ma kako ga mi zvali.
- Naučila bi ih da moraju znati u šta veruju, a ne da to za njih predstavlja rutina koju obavljaju.
- Suštinu, značaj i istoriju religije.
- Istinitu priču iz Biblije i ne bih podmetao slepu religiju kao što se često danas radi tj. da veruju a ni ne znaju sami u šta već samo zato što se mora. Imaju svoj izbor, ako se pronađu pronašli su se.
- Prenela bih ono što naučim od roditelja i porodica.
- Govorila bih o tome kako uvek treba imati toleranciju prema bilo kojoj drugoj religiji.

DA LI JE MOGUĆA LJUBAV IZMEĐU PRIPADNIKA DVE RELIGIJE?

- Prava ljubav ne poznaje nikakve granice, ni zidove, ni univerzume. To je u čovečijoj prirodi, da ga ne zaustavlja ništa na putu ka nečemu što voli.
- Apsolutno da, čak imam dosta prijatelja koji imaju dečka/devojku druge vere, i to im ne predstavlja problem ukoliko je ljubav prava i previše jaka.
- Naravno da je moguća.
- Pošto trenutno imam jednu takvu, apsolutno da! :)
- Da, ako obe strane prihvate religiju srcem.
- *Petoro učenika je odgovorilo samo sa kratkim DA.*

KAKO GLEDAŠ NA PRIPADNIKE DRUGE RELIGIJE?

- Kao i na pripadnike svoje. Reći ću već izlizanu rečenicu, delim ljude na dobre i loše. A verujem, da ti 'loši', imaju dobrog u sebi.
- Isto kao i one moje religije.
- Voli svoje, poštuju tuđe. Svakog od njih cenim i poštujem i skroz su mi okej. Ne vidim neku razliku.
- Isto kao i pripadnike svoje religije, to ne pravi razliku u našim odnosima.
- Kao na ljude. Ne vidim apsolutno nikakvu razliku.
- Poštujem ih, jer ne smatram da religija treba da bude prepreka u bilo kakvom obliku konverzacije.
- Ljudi koji su na pravom putu i koji će ako budu istrajni stići na isto mesto.
- Kao osobe sa drugačijim mišljenjima, stavovima i načinom života što je meni previše interesantno i što mnogo cenim. Teško je biti vernik u 21. veku.

- Isto kao i na ljude moje religije. Svi smo isti, od krvi i mesa.
- Onako kako gledam pripadnike svoje religije.

KOME VERUJEŠ KADA KAŽEŠ DA SI VERNIK ODNOSNO VERNICA? (KAO ODGOVOR MOGUĆE JE NAVESTI I DA NISI VERNIK/VERNICA UKOLIKO SE TAKO OSEĆAŠ.)

- Verujem u nešto iznad, recimo da je jedno, da je to Bog. Ne bih iskreno bacao akcenat na religiju, više sam mišljenja da čovek sam pravi vezu, sa tim vrhovnim bićem, individualno. Pravi je iskrenošću, humanošću i drugim pravilnim vrednostima i postupcima.
- Bogu.
- Vernica sam. Verujem u Boga.
- Sebe smatram vernicom, ali ne i religioznom osobom, pa je stoga odgovor Bog.
- Ešhedu En La Ilahe Illellah Ve Ešhedu Enne Muhammeden Abduhu Ve Resuluhu!
- Bogu.
- Trenutno sebi.
- Verujem u Boga i verujem Bogu. takođe verujem da se sve dešava sa razlogom.
- Nije potrebno nikom verovati, dovoljna je sama vera u Boga.

KAKO TVOJI RODITELJI GLEDAJU NA TVOJE UČEŠĆE U RADIONICAMA I PREDSTAVI?

- S obzirom da živim u jako razumljivoj i svestranoj porodici, komentari su bili pozitivni. Moji roditelji su me inače vaspitali tako da mogu da prihvatam i razumem različitosti.

- U početku su bili skeptični, posle su se malo oslobodili.
- Gledaju kao skroz pozitivnu stvar i ispravno provedeno vreme.
- Što se tiče moje mame, ona je u potpunosti bila za to. Moj otac se baš i ne slaže sa tim iz razloga što je malo konzervativniji.
- Nemaju ništa protiv toga, jer smatraju radionicu kao edukaciju.
- Otac me nije gledao iz ne znam kojeg razloga, majci se svidela predstava, ali opet ima te neke predrasude jer ovo je Novi Pazar i loše je pričati o tim stvarima javno.
- Podržavaju rad ali se plaše posledica što je normalno.
- Ponosni su i podržavaju me, kao i za sve ostalo.
- Pozitivno.

ŠTA O PREDSTAVI MISLE TVOJI PRIJATELJI?

- Pa uvek ima sudara mišljenja. S jedne strane pozitivno, s druge negativno. Ali mislim da su svi primili i skontali suštinu predstave koju smo plasirali.
- Krivo im je što nisu gledali, a oni koji jesu želeli bi da učestvuju.
- Dosta njih je istog mišljenja kao i ja, tako da nisam nailazila na neke drastične promene.
- Okej su sa tim, gledaju to kao moju svakodnevnicu jer sam 3 godine pohađala školu glume, tako da bilo kakav dodir sa glumom, predstavama, i slično povezano je sa mnom, izgleda uobičajeno :)
- Nisu preterano zainteresovani za te teme, ali ne osuđuju, imaju pozitivno mišljenje.
- Moji prijatelji misle da je to veoma uspešna radionica, predstavom su bili oduševljeni i smatraju da što više ovakvih radionica treba da postoji.

- Drago im je što se bavim i utičem na ljude na taj način.
- Kažu da je genijalna predstava bila.
- Drago im je što sam aktivista i što učestvujem na raznim radionicama.
- Sve pozitivno.

DA LI JE NEKO OD NASTAVNIKA U ŠKOLI IZNEO SVOJE MIŠLJENJE O TVOM UČEŠĆU U RADIONICI I PREDSTAVI? AKO JESTE, ŠTA MISLI O TVOM UČEŠĆU U OVOJ AKTIVNOSTI?

- Moja profesorica srpskog jezika bila je jako zainteresovana za samu predstavu. Njeni komentari su bili više nego pozitivni, i bila je oduševljena.
- Ne baš o mom učešću, ali su generalno pohvalili celokupnu predstavu i rad.
- Nije bilo komentara, par profesora je bilo na premijeri, imali su pozitivne utiske.
- Moji profesori me podržavaju u tome i smatraju da deca na taj način treba još više da se edukuju.
- Brdo hvalospeva ali i kritika zbog tematike.
- Da, mnogima se svidela.

DA LI SI POSLE RADIONICA I PREMIJERE UČESTVOVAO ODNOSNO UČESTVOVALA U NEKIM DRUGIM AKTIVNOSTIMA KOJE PROMVIŠU TOLERANCIJU I RAZUMEVANJE?

- Pa da, bio sam na nekoliko različitih projekata, ali izdvojiću Školu ljudskih prava za mlade²².

22 Školu ljudskih prava organizovao je Helsinški odbor u saradnji sa Inicijativom mladih. Reč je o dugogodišnjem projektu Odbora. Projekat je finansirala delegacija Evropske unije u Srbiji.

- Da. Škola ljudskih prava i mnoge projekte u okviru Helsinškog odbora.
- Pohađala sam školu ljudskih prava :)
- Nisam.
- Nakon radionica smo imali nekoliko događaja koje smo mi organizovale, a bavili su se temom tolerancije i međusobnog razumevanja.
- Da, učestvovala sam u pripremi raznih aktivnosti, koje su povezane sa prethodnom radionicom.
- Da.
- Škola ljudskih prava, nezaboravno iskustvo.
- Da, to je Škola ljudskih prava.
- Ne.

ŠTA SLEDEĆE ŽELIŠ DA URADIŠ?

- Da nastavim saradnju sa vama.
- Da nastavim sa promocijom tolerancije.
- Verovatno ću učestvovati i na nekim drugim radionicama u cilju da što više među ljudima zavлада tolerancija i razumevanje.
- Želela bih da zajedno postavimo cilj tj. širenje tolerancije i prihvatanje različitosti na viši nivo.
- Želim da na bilo koje načine širim viziju o toleranciji i društvu bez bilo kakvih razlika, a posebno religijskih.
- Sledeće šta bih uradila jeste isto pozorišna predstava koja promovise toleranciju i ostale probleme kojima su ljudi zaokupirani.

- Da nastavim sa radom na razumevanju druge strane koju uglavnom ne razumemo u potpunosti.
- Bilo šta slično ovom projektu.
- Da učestvujem na što više radionica pre upisa fakulteta.
- Da učestvujem u još nekim zanimljivim projekatima.

DA LI SI SPREMAN ODNOSNO SPREMNA DA POKRENEŠ NEKU NOVU AKCIJU MLADIH?

- *Petoro učenika je odgovorilo kratko: DA.*
- Zašto da ne.
- Jesam.
- U svako doba dana i noći.

AKO SI SPREMAN ODNOSNO SPREMNA DA POKRENEŠ NEKU NOVU AKCIJU MLADIH, ŠTA BI BIO NJEN CILJ?

- Samo podizanje svesti, znanja i informisanosti mladih pored mene, koji kao da žive u srednjem veku i njegovom mraku.
- Što veći stepen promovisanja tolerancije, jednakosti i razumevanja.
- Da se reše svi stereotipi i predrasude na osnovu fizičkog izgleda.
- Izgradnja zdravog, tolerantnog, aktivnog i razumnog društva, spremnog na promene i inovacije.
- Menjanje mišljenja konzervativnih ljudi.
- Intrigiranje mase na tabu pitanja.

- Slična predavanja po školama ili sličnim ustanovama.
- Da se napravi azil u našem gradu.
- Da postanu još bolji ljudi i ukažem na njihove greške.

TVOJ KOMENTAR ILI PITANJE ZA NAS

- To be continued.
- Hvala.
- Bilo mi je jako drago kada sam pročitala naziv ove prijave :)
- Prethodne radionice su mi se veoma dopale i smatram da bi trebalo da ih ima u što većem broju.
- Hvala vam <3
- Trenutno baš i nemam neko pitanje. ali drago mi je da sam deo svega ovoga.
- Bilo mi je zadovoljstvo sarađivati sa vama u svakom pogledu.

